

Torshälla kyrka

SVERIGES KYRKOR
SÖDERMANLAND

ARKIVEX Ai
ROBERT BENNETT

FÖLJANDE KYRKOR I SÖDERMANLAND HAR UTKOMMIT I SERIEN
SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM:

Botkyrka kyrka, band IV: 1, volym 161.

Fors kyrka, band V: 1, volym 168.

Strängnäs domkyrka, Medeltidens byggnadshistoria, band I: 1
(Text och planscher), volym 100.

Strängnäs domkyrka, Nyare tidens byggnadshistoria samt beskriv-
ning av kyrkogården och begravningsplatsen, band I: 2,
volym 124

Strängnäs domkyrka, Gravminnen, band II: 1, volym 159.

Strängnäs domkyrka, Inredning, band II: 2, volym 176.

Sorunda kyrka, band III: 1, volym 146.

Ösmo kyrka, band III: 2, volym 152.

Tyresö kyrka, band III: 3, volym 179.

Torshälla kyrka, band V: 2, volym 187.

UNDER UTGIVNING:

Strängnäs domkyrka, Kalkmålningar. Källor och använd litteratur.
Register till band I. Band I: 3, volym 189.

UNDER UTARBETANDE:

Floda kyrka.

Torshälla kyrka

Torshälla kyrka

VÄSTERREKARNE HÄRAD

SÖDERMANLAND BAND V:2

Av ROBERT BENNETT

VOLYM 187 AV SVERIGES KYRKOR, KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

GRUNDAT AV SIGURD CURMAN OCH JOHNNY ROOSVAL

UTGIVET AV RIKSANTIKVARIÉÄMBETET OCH KUNGL VITTERHETS HISTORIE

OCH ANTIKVITETSAKADEMIEN

Almqvist & Wiksell International Stockholm 1981

REDAKTIONSKOMMITTÉ: ARON ANDERSSON, EVALD GUSTAFSSON,
STEN KARLING, R AXEL UNNERBÄCK

UTGIVET MED ANSLAG FRÅN
HUMANISTISK-SAMHÄLLSVETENSKAPLIGA FORSKNINGSRÅDET

FOTO GABRIEL HILDEBRAND (där ej annat angives)

Beskrivningen av Torshälla kyrka är avslutad i januari 1981.

Excerperingen i ULA är utförd av Carin Olsson.

Översättningen till engelska av bildtexter och sammanfattningar har utförts av Nils Stedt.

Bildmaterial, anteckningar och excerpter förvaras i ATA.

Omslagsbilden återger Torshälla kyrka, sedd från torget.

Foto R Bennett 1981.

På omstående sida Torshälla stads sigill. Teckning av Bengt Händel efter sigillstamp i SHM.

ALMQVIST & WIKSELL TRYCKERI AB, UPPSALA 1981

ISBN 91-7192-499-X (inb)

ISBN 91-7192-400-7 (häft)

Innehåll

FÖRORD	7
TORSHÄLLA KYRKA	
<i>Inledning</i>	9
<i>Kyrkogårdar</i>	11
<i>Kyrkobyggnaden</i>	16
<i>Byggnadshistoria</i>	29
<i>Kalkmålningar</i>	39
<i>Inredning och inventarier</i>	47
EKEBY KYRKORUIN	93
NOTER	94
KÄLLOR OCH LITTERATUR	98
FÖRKORTNINGAR	100
SUMMARY	100

Förord

Torshälla kyrka blev aktuell för publicering 1975 i samband med att församlingen för ändamålet ställde ett anslag på 12 000 kronor till Sveriges Kyrkors förfogande. Anslaget hade tillkommit genom gåvor från Stiftelsen Torshälla Församlingshem samt från en enskild bidragsgivare och var resultatet av ett idogt insamlingsarbete av dåvarande kyrkoherden, prosten Torsten Ax:son Holm. Prosten Holm har även efter sin pensionering 1975 från tjänsten i Torshälla aktivt deltagit i beskrivningsarbetet och varit författaren till utomordentlig hjälp med upplysningar och påpekanden. Redaktionskommittén vill uttala ett särskilt tack till Torsten Holm för hans betydelsefulla insatser för volymens förverkligande.

Församlingens nuvarande kyrkoherde, Lars Byström, samt övrig personal vid pastorsämbetet har med stort intresse medverkat till att underlätta författarens fältarbete. Samtliga tackas varmt för sin medverkan. Kyrkorådet i Torshälla har bidragit med ett generöst anslag på 6 500 kronor vilket möjliggjort tre färgillustrationer i boken.

Beskrivningen av kyrkans delvis mycket intressanta bestånd av textilier har utförts i samarbete med förste antikvarie Inger Estham, som också på platsen undersökt de olika föremålen. Orgelavsnittet har granskats av undertecknad R Axel Unnerbäck. Läns museet, Nyköping har bidragit med komplettering av uppmättningsritningarna och Hidemark och Månsson Arkitektkontor AB med renritning. Ove Hidemark har granskat manuskriptet och gjort värdefulla tillägg och påpekanden, främst rörande kyrkans restaurering åren 1966–67.

Stockholm i oktober 1981

Aron Andersson

Evald Gustafsson

Sten Karling

R Axel Unnerbäck

TORSHÄLLA KYRKA

Södermanland, Södermanlands län, Strängnäs stift,
Rekarne kontrakt, Torshälla pastorat

Inledning

Torshälla är numera en ganska liten ort från vilken, efter införlivandet 1971 med Eskilstuna kommun, kommunal service och administration i stor utsträckning flyttats över till kommunhuvudorten. Under äldre tider har Torshälla periodvis varit en betydande handelsstad, något som hänger samman med dess för de dåvarande sjöfarts- och handelsförbindelserna mycket gynnsamma läge. Staden ligger omkr 3 km från Blacken – en av de stora Mälarfjärdarna – på båda sidor om Eskilstunaån, som utgör Hjälmarens utlopp i Mälaren. Tors-harg – dvs Tors offerställe – som stadens fornsvenska och medeltida namnform lyder, anger att orten ursprungligen varit en hednisk kultplats. När under 1000-talet fallen i ån vid Torshälla började uppstå på grund av landhöjningen fick Torshälla överta det 7 km längre söderut liggande Tunas (nuv Eskilstuna) roll som om-lastningsplats för de varor som förts dit sjöledes. Bidragande omständigheter till att ett stadssamhälle snart uppstod var laxfisket i fallen och av allt att döma utnyttjades också möjligheten till vattenkraft. »Torshälla kvarnar» nämns i flera medeltida handlingar och på 1400-talet fanns på orten bla en »vattensmedja».¹ På befallning 1628 av Gustav II Adolf uppfördes de närmast följande åren det ännu bevarade kvarnhuset vid stora fallet i ån. Byggnaden var fram till slutet av 1800-talet med undantag av kyrkan stadens enda stenhus. Den dominerande roll kvarnen spelade i stads-bilden framgår tydligt av vyerna över Torshälla på Gripenhielms Mälarkarta och i Suecia Antiqua (fig 2–3).

Torshällas äldsta bevarade stadsprivilegier är från 1317 då orten genom ett kungligt brev likställdes med rikets övriga köpstäder i fråga om rättigheter och ut-skylder.² Under medeltiden och fram till senare delen av 1600-talet var den en huvudort för handeln i Rekarnebygden. Höjdpunkten nåddes under början av

1600-talet då Torshälla införde stora mängder tackjärn från Bergslagen för vidare befordran till de sörm-ländska järnbruken. Karl IX försökte främja utveck-lingen genom att 1604 meddela Torshälla stapelstads-rättigheter och under de följande decennierna drev in-vånarna i staden en delvis långväga handel som bla omfattade införsel av fisk från egna fiskelägen vid norrlandskusten. Planer på att göra Torshälla-Eskils-tunaån segelbar upp till Hjälmaren fanns redan på Karl IX:s tid och åren 1596–1610 inrättades en båtled genom att man grävde en med träslussar utrustad kanal väster om staden, förbi Nyby bruk. Farleden fick aldrig någon stor betydelse – slussarna skall ha varit förfallna redan på 1620-talet – men dess tillkomst blev ändå inled-ningen till Torshällas tillbakagång. 1629–1639 byggdes den sk Arboga grav, nuvarande Hjälmare kanal, och handeln kom därigenom att definitivt ta en annan väg. En annan händelse av ödesdiger betydelse för Tors-hälla var anläggandet av Eskilstuna stad, som sedan den 1659 fått stadsprivilegier snabbt blev det mest be-tydande av de båda samhällena. Formellt lydde visser-ligen invånarna i Eskilstuna en tid under Torshälla och de båda städerna hade ända till början av 1800-talet gemensam borgmästare, boende i Torshälla, men dessa förhållanden kunde inte bromsa tillbakagången. Under loppet av 1700-talet förvandlades Torshälla alltmer till en småstad utan industriell och ekonomisk betydelse och vid slutet av århundradet hade den tidigare så blomstrande sjöfarten praktiskt taget upphört. 1798 ödelades så gott som hela staden av en eldsvåda och endast ett fåtal gamla byggnader finns numera kvar. Det ursprungliga gatunätet är däremot mycket välbe-varat och ger möjlighet att följa stadens medeltida ut-veckling från den äldsta marknadsplatsen – nuvarande torget med kyrkan – över den äldsta, regelbundet

Fig 1. Kyrkan från nordväst. Foto R Bennett 1981.

The church from NW.

Fig 2. Vy över Torshälla, sett från söder, på Gripenhielms Mälarkarta 1688. Foto KB.

General view of Torshälla from S, from Gripenhielm's map, 1688.

formade stadsbildningen i nordost och till den så småningom uppkomna, mera oplanerade bebyggelsen söder om torget.

Torshälla församling hade 1 januari 1981 8662 invånare. Pastoratet var i äldre tider uppdelat i en stads- och en landsförsamling. Under den tidigare medeltiden fanns också en annexförsamling med kyrka i Ekeby, 4 km söder om staden. Ekeby gick redan i början av 1300-talet upp i landsförsamlingen och kyrkan övergavs. Dess nedre delar står nu kvar som ruin och utgrävdes 1950–51 (se vidare nedan). 1927 överfördes Ekeby-Brottsta-området till staden och detsamma

skedde 1952 med Nyby och Mälarbaden. De återstående delarna av landsförsamlingen förenades 1962 med Tumbo och Råby-Rekarne och stadsförsamlingen blev eget pastorat. Som prästgård fungerade från i varje fall 1300-talet Bjällersta i landsförsamlingen, 1 km väster om kyrkan. Bjällersta ägs numera av Eskilstuna kommun och prästen bor sedan 1925 i ett nyuppfört hus vid Kyrkogatan, strax sydväst om kyrkan. För gudstjänster disponerar församlingen förutom kyrkan också en kyrksal i det i början av 1970-talet uppförda bostadsområdet Edvardslund i stadens östra utkant.

Kyrkogårdar

Kyrkogården vid kyrkan

Kyrkogården runt kyrkan (fig 4) används inte längre som begravningsplats och endast ett fåtal gravvårdar finns numera kvar. Den omges på östra, södra och sydvästra sidorna av en häck, på norra och nordvästra sidan av en mur av gråsten med enstaka kvarsittande rester av fogbruk. Mitt på norra sidan finns ett i sen tid tillkommet enkelt träskjul, byggt intill muren på insidan. Ingångar finns på västra sidan, mitt för tornet, och på södra sidan, mitt för vapenhuset. Kyrkogårdens utsträckning är den ursprungliga men inhägnaden ger numera ingen uppfattning om den äldre anordningen. I gamla tider omgav muren kyrkogården på alla sidor, den var putsad och vitkalkad och hade brädtak med spåntäckning. På västra, östra, och södra sidan fanns murade portar med tak, omnämnda tidigast på 1620-talet. Sålunda murades över »store kyrkieporten och kirckiebalken på Södra sijdan» år 1628. Året därpå gjordes »tre nya portar med snickararbete». Räkenskaperna upptar en utgift på 49½ daler till snickaren »för kost, Arbetslön och limm till Kyrkioportarna och Stolarna i kyrkian» och en på drygt 10 daler till murmästaren för »kyrkiporten och muren». Under återstoden av 1600-talet och under hela 1700-talet omtalas portarna, liksom bogårdsmuren, ofta i räkenskaper och stämmoprotokoll. Underhållet av muren var uppdelat mellan stads- och landsförsamlingarna och varje bor-

gare hade ett bestämt stycke att svara för. Trots ständiga påminnelser om underhållsskyldigheten förföll muren under loppet av 1600-talet alltmer och inte förrän 1701 hade delar av den reparerats. Detta gällde landsförsamlingens avsnitt av muren, taket var dock ännu inte tjärat. Året därpå beslöts att staden och socknen gemensamt skulle framskaffa det material som behövdes för reparationens fullföljande.

Bland de många uppgifterna om arbeten på kyrkogårdssportarna kan nämnas att 1755 murades kistor och lades järngaller i alla tre portarna för att hindra kreatur att komma in på kyrkogården. 1791 framhöll brukspatronen Hallgren på Holmens bruk i sockenstämman att »hufwarne öfwer Kyrkogårdssportarna misställa dem, hwarföre sådana äro flerstädes aflagde, och i det stället är en pyramid å hwardera sidan, wid hwilka portarna äro fästade. Detta want också församlingens bifall, och skulle denna ändringen i sommar företagas.» Citatet ger en antydning om att portarna varit av relativt ringa storlek och att det alltså inte rörde sig om egentliga stigluckor. Det närbelägna Torpa kyrkas ännu kvarstående kyrkogårdssportar kan säkerligen ge en god föreställning om utseendet.³ Enligt en förteckning över »kyrkobyggnader . . . 1772–1816» i kyrkoarkivet hade 1786 tillkommit en »ny kyrkogårdssport med dess tillbehör». Möjligen rörde det sig om en helt ny ingång till kyrkogården. 1799 omgjordes »lilla kyrkogårdssporten som uppbrann», en påminnelse om hur nära det varit att den förödande stadsbranden året innan hade nått fram till kyrkan.

Kyrkogårdssportarna försvann efter beslut av sockenstämman 1 juni 1844: »De tak, som för det närvarande betäcka Kyrkioportarna böra, såsom förfallna, ned-

Fig 3. Torshälla från sydöst. Detalj av vy över staden, penn-teckning för Suecia Antiqua. I bildens mitt syns rådhusornet och th kronokvarnen. Foto Nordiska museet.

Torshälla from SE. Detail of general view of the town, pen drawing for Suecia Antiqua. In the centre, the town hall tower and, to the right, the Crown mill.

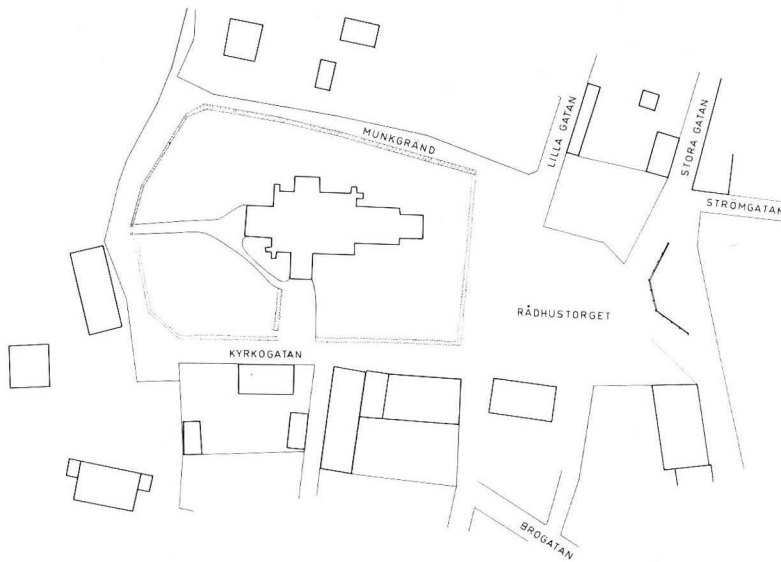

Fig 4. Situationsplan 1:2000.

General plan, 1:2000.

rifvas; likaså portpelarena, hvilka äfvenledes befinnes uti det bristfälliga skick, att nya behöfva uppföras. Som framdeles, så fort tillgångarna sådant medgifva, jerngrindar, istället för de gamla portarna, hvilka för i år blifva bibehållna, komma att anskaffas, må inga nya porthvalf, utan endast ändamålsenliga grindpelare uppföras, hvartill Byggmästaren Bodström anmodas att uppgöra och till granskning öfverlämna kostnadsförslag.» På 1870-talet revs de delar av muren som nu är ersatta av häck. År 1886 ville staden ta också stenmaterialet i den norra kyrkogårdsmuren för att använda det vid torgets planering, men dessa planer sattes aldrig i verket.

Kyrkogården är belägen i en sluttning nordväst-sydöst. Längs alla sidor växer lindar och mitt på kyrkogården finns enstaka träd, främst hängask. Kyrkogården är sedan 1967 helt gräsbevuxen med undantag för en grusgång från västra ingången fram till tornet och ett stenlagt område, som också tillåter infart med bil, framför vapenhuset på södra sidan. På en kulle i kyrkogårdens nordöstra hörn finns en med järnstaket inhägnad grav över brukspatronen Erik Adolf Zethelius (1781–1864) och hans hustru Sofia Fredrika, f Nordwall (1786–1855).⁴ De övriga fåtaliga kvarvarande gravvårdarna finns främst på kyrkogårdens norra del.

Runsten

Ett fragment av en runsten (SvR Sö 314) av ljusgrå granit upptäcktes år 1911 i samband med restaurering av kyrkan. Senare har ytterligare ett fragment med några runor påträffats.⁵ De är numera hopfogade och

stenen står rest mot korets vägg på södra sidan av kyrkan (fig 5). Den ofullständiga inskriften lyder i översättning: » ... resa (stenen) efter Kakr (sin) dugande make.»

Fig 5. Fragmentarisk runsten med inskrift över Kakr. Rest mot kyrkans södra mur. Foto R Bennett 1981.

Fragmentary runestone with inscription on Kakr. Raised against the south wall of the church.

Fig 6. Flygfoto över kyrkan och torget. T v vid torget ligger det nuvarande rådhuset, uppfört 1833. Längst ned på bilden syns 1600-talskvarnen. Foto Söderflyg, Färentuna.

Air photo of the church and the square. To the left on the square the present town hall, built in 1833. At the bottom the 17th century mill.

Fig 7a. Gamla kyrkogården. Urngravar på kyrkogårdens västra del. Foto R Bennett 1981.

The old churchyard. Urn graves on the west part of the churchyard.

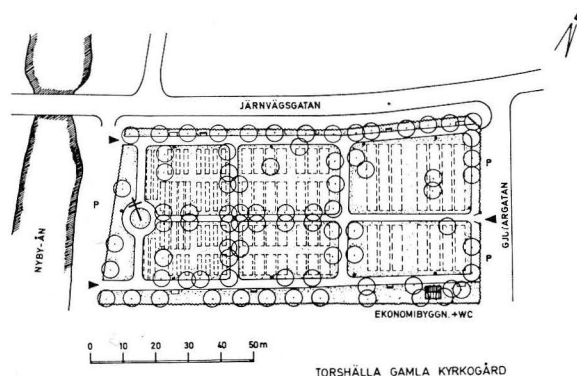
Gamla kyrkogården

Vid mitten av 1800-talet började kyrkogården kring kyrkan bli för trång för församlingens behov och 1863 förvärvades från Nyby gård mark för anläggande av en ny begravningsplats. Denna kyrkogård, som numera kallas Gamla kyrkogården, är belägen omkr 500 m sydväst om kyrkan (fig 7). Den gränsar i norr till Järnvägsgatan, i öster till Gjutargatan, i söder till väg 943 (Folkestaleden) och i väster mot Nybyån. Kyrkogården är rektangulär och indelad i sex gräsbevuxna gravkvarter åtskilda av grusgångar. Den renoverades 1977–78 då bl a huvudentrén, som tidigare låg mitt på långsidan mot Järnvägsgatan, flyttades till kortsidan mot Gjutargatan. Två ingångar i nordvästra resp sydvästra hörnet finns i anslutning till den parkeringsplats som är anordnad mellan kyrkogården och ån. Hela kyrkogården är planterad med lövträd, främst lind och alm. Som inhägnad fungerar en nyplanterad hagtornshäck som vid renoveringen fick ersätta en äldre häck av dålig kvalitet. Vid renoveringen indelades kyrkogården i ett större område för kistgravar (östra och mellersta delen) och ett mindre område för urngravar (västra delen). En liten ekonomibyggnad med WC uppfördes i kyrkogårdens sydöstra hörn. Programmet för kyrkogårdens renovering uppgjordes av MK-Konsulter AB, Uppsala.

Ett äldre gravkapell på kyrkogårdens södra sida revs 1971. På västra delen av kyrkogården är rest ett träkors.

Nya kyrkogården

Redan tjugofem år efter det att begravningsplatsen vid Järnvägsgatan tagits i bruk blev det nödvändigt med en

TORSHÄLLA GAMLA KYRKOGRÅRD

Fig 7b. Gamla kyrkogården, plan 1 : 2 000.

Plan of the old churchyard, 1 : 2 000.

ny kyrkogårdsutvidgning. Frågan om anläggandet av en helt ny kyrkogård väcktes sommaren 1888 och samma höst bestämde man sig för att för ändamålet ta i anspråk östligaste delen av kyrkoherdebostället Bjällerstas mark, omkr 1 km väster om Torshällas centrum. Kyrkogården (fig 8), som ursprungligen omfattade ca 25 000 m², blev färdig 1891. Den var i det närmaste kvadratisk och bestod i södra delen av öppen åkermark, av barrskog och skogklädda holmar på det högre belägna området i norr. Ett gravkapell (fig 9) i slammat tegel uppfördes 1952 efter ritningar som ursprungligen uppgjorts 1938–39 av Gunnar Malmstedt, Kiruna och senare ändrats av Klemmings Arkitektkontor AB, Eskilstuna. Invid kapellet tillkom 1960 en klockstapel efter ritningar av Klemmings Arkitektkontor AB. Byggnaderna är placerade på kyrkogårdens norra del, den ursprungliga huvudentrén mitt på södra sidan utmed vilken Folkestaleden nu passerar. Vid entrén finns järngrindar och en putsad tegelmur, i övrigt är kyrkogårdens äldre del, nu kallad kapellkyrkogården, inhägnad av häck och längs norra sidan gråstensmur.

Åren 1977–79 utvidgades kapellkyrkogården åt öster med ett ca 30 000 m² stort område. För framtida utvidgningar har församlingen inköpt ca 50 000 m² väster om kapellkyrkogården. Den nu iordningställda nya delen, kallad Östra kyrkogården, inhägnas delvis av stenmur, delvis av trästaket. I det nordvästra hörnet finns parkeringsplats, expeditions- och personalbyggnad, vänthall och redskapsbyggnad. I kyrkogårdens östra del finns en minneslund, iordningställd på bekostnad av Stiftelsen Torshälla Församlingshem. Minneslundan, som är anlagd på en liten höjd, har

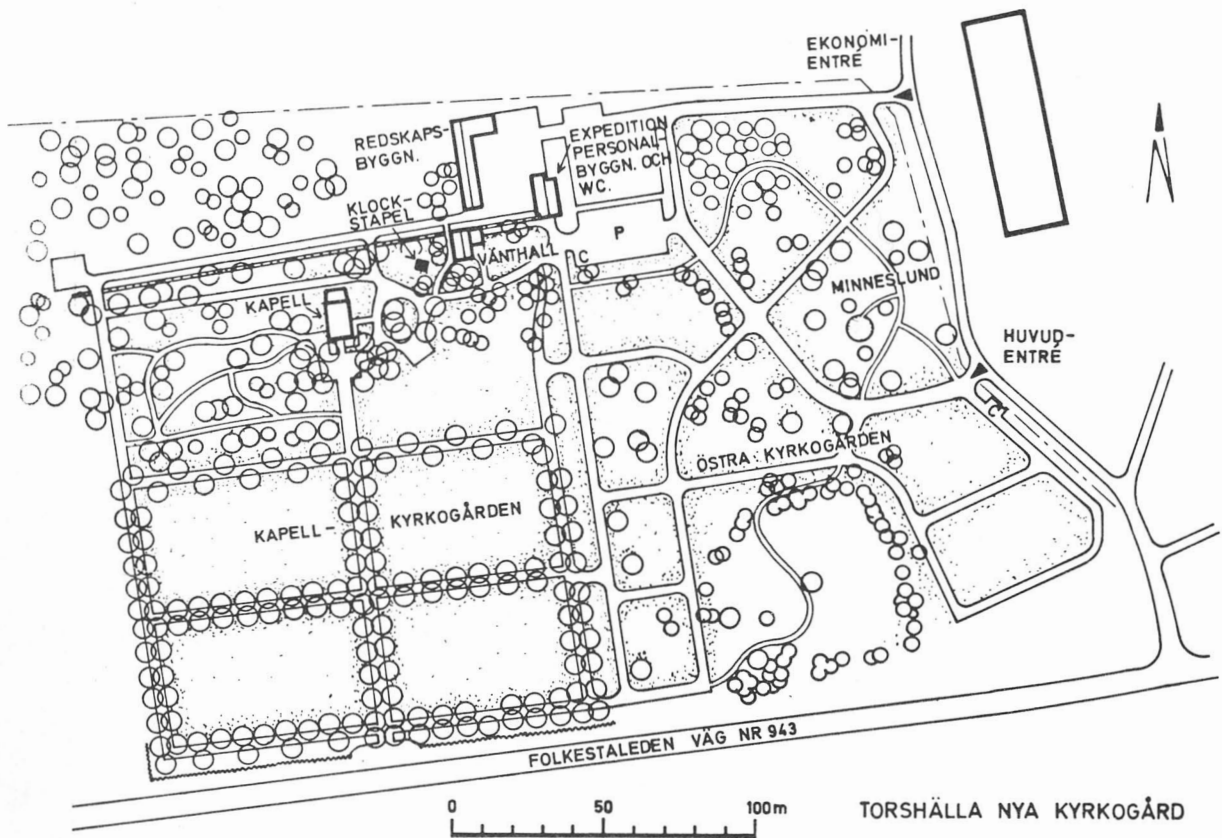

Fig 8. Nya kyrkogården, plan 1 : 2 000.

Plan of the new churchyard, 1 : 2 000.

entrées i norr och söder. Grusgångar leder fram till enstensatt centralplats med en skulptur i form av en delfin, utförd av konstnären Allan Ebeling.⁶ I samband med kyrkogårdsutvidgningen renoverades också gravkapellet och försågs med bl a kisthiss, kylrum, rum för begravningsentreprenör och smyckningsrum. Byggnadsarkitekt för samtliga arbeten var arkitekt SAR Lennart Lovéus, Uppsala. Projektering för markarbeten utfördes av MK-Konsulter AB, Uppsala. Totalkostnaden för den nya kyrkogården, inklusive inredning och inventarier samt renoveringen av Gamla kyrkogården och Kapellkyrkogårdens gravkapell uppgick till 4,7 miljoner kronor.

Fig 9. Nya kyrkogården. Gravkapellet, uppfört 1952, delvis efter ritningar från 1938–39. Foto R Bennett 1981.

The new churchyard. The burial chapel, built in 1952.

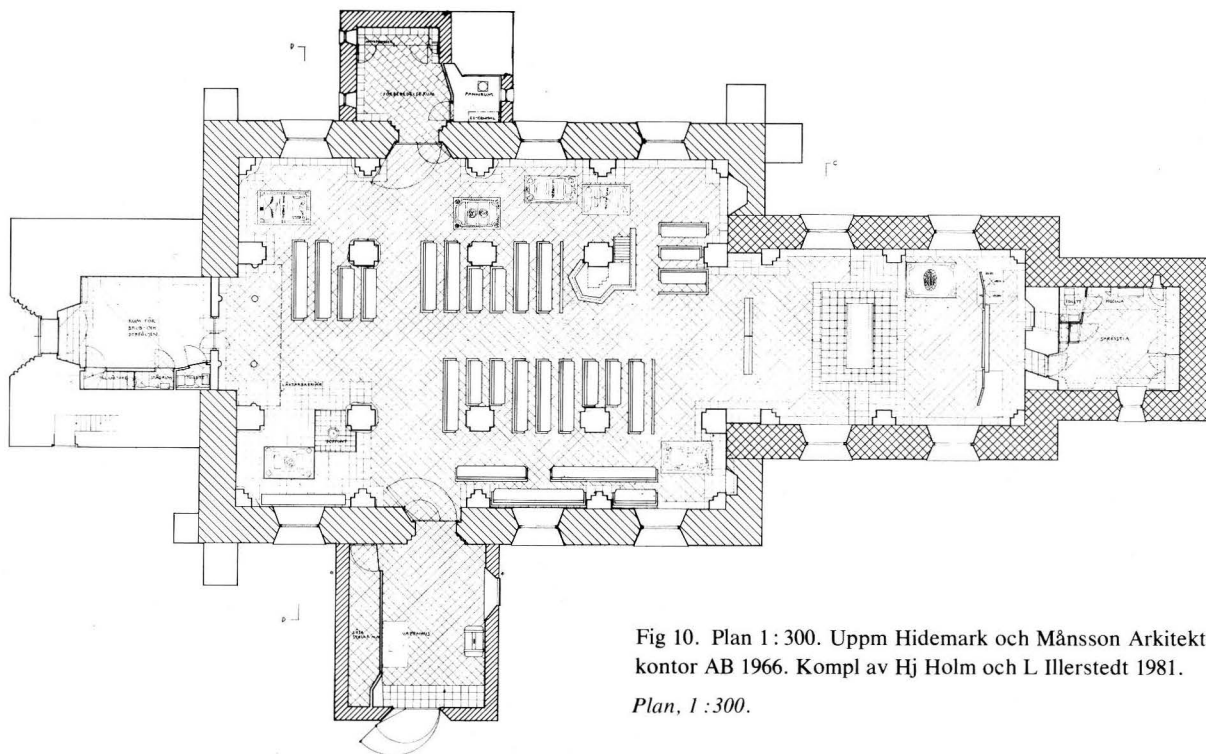

Fig 10. Plan 1 : 300. Uppm Hidemark och Månsson Arkitektkontor AB 1966. Kompl av Hj Holm och L Illerstedt 1981.

Plan, 1 : 300.

Kyrkobyggnaden

Plan och material

Kyrkans medeltida delar består av torn, treskeppigt långhus, kor samt en rakt öster om koret belägen sakristia (fig 10–13, 18, 19). På långhusets norra sida finns ett tillbygge från senare tid, ursprungligen fungerande som pannrum och byggt kring en senmedeltida stråvpelare som nu ingår i väggen. Tillbygget inrymmer efter kyrkans senaste restaurering 1966–67 sakristia samt el- och värmecentral – den östra sakristian används huvudsakligen som förvaringsrum för textilier och vissa andra äldre inventarier. På långhusets södra sida fanns tidigare ett senmedeltida vapenhus. Det revs 1827 men ersattes 1966–67 med ett nybygge på samma plats.

Koret och den östra sakristian utgjorde från början långhus resp kor i den äldsta stenkyrkan på platsen, uppförd någon gång under 1100-talet. Det nuvarande långhuset tillkom i början av 1300-talet medan tornet och det äldre vapenhuset tillbyggdes under senmedeltiden.

Långhuset och 1100-talskyrkan är till största delen uppförda av gråsten, spritputsade och avfärgade i rött.

Utmed murkrönet löper överallt en dekorativ tegelfris, tillkommen 1875–76 vid reparation efter en brand 1873 då kyrkans yttertak förstördes. Tornet och de sentida byggnadsdelarna i norr och söder är av tegel, som på tornet i stort sett står utan puts. Mindre rester finns dock kvar av en äldre – men inte ursprunglig – puts, försedd med vita, målade fogar. Vapenhuset och den norra tillbyggnaden har puts och avfärgning i anslutning till långhuset. Fönsteromfattningarna är på de putsade byggnadsdelarna slätputsade och avfärgade i vitt. Egentlig sockel saknas men en målad sockel i grått finns på de putsade byggnadsdelarna. Tornet har en 75–90 cm hög sockel av omålad spritputs.

Ingångar

Kyrkans huvudingång är i söder genom vapenhuset. Den utgör en rekonstruktion av långhusets medeltida sydportal och fick sitt nuvarande utseende vid restaureringen 1966–67. Portalen är tryckt spetsbågig med yttre omfattning i två rätvinkliga språng och inåt försedd med en kraftig, stickbågig dörrnisch, rätvinklig i

Fig 11. Kyrkan, sedd från torget. Foto R Bennett 1981.

The church seen from the square.

Fig 12. Kyrkan, sedd från rådhusornet.
Foto 1981.

The church seen from the town hall tower.

öster men starkt skrånande i väster. Dörren, som i likhet med den ursprungliga anordningen är upphängd i väster, är av i rödbrunt laserad furu och försedd med en mindre, infälld dörr som ger tillträde till kyrkorummet utan att hela portalen behöver stå öppen. Vid den restaurering av kyrkan som ägde rum 1875–76 efter ritningar av arkitekten J F Åbom⁷ och som var föranledd av branden 1873 ombyggdes sydportalen och flyttades ca 60 cm längre åt väster för att komma i valvtravéns mitt. Portalen fick en rikt profilerad yttre omfattning vars västra sida nu är bevarad, men dold inne i muren (fig 13). Östra sidan av den av Åbom ritade portalen bortbilades 1966–67 och medeltidsportalens östsida kunde prepareras fram. Portalen rekonstruerades sedan på ursprunglig plats. På kyrkans norra sida hade då redan påträffats betydande rester av en portal med samma utformning som den beskrivna. Nordportalen (fig 14) är i likhet med den södra nu rekonstruerad och leder till norra sakristian, men den östra innersmygen har gjorts skrånande i avvikelse från

det ursprungliga utseendet. Nordportalen var kanske igenmurad redan 1612 då ett dopkapell inrättades i norra delen av långhusets tvärgång. 1674 anhöll Daniel och Samuel Reuter om »grafstelle på Norsjidan i Kyrckian att uthgiöra och mura der den gamla Kyrckio Döhren fordom warit hafwer . . .». Den sistnämnda uppgiften kan dock lika gärna syfta på en numera igenmurad dörröppning i norra sidoskeppets östra vägg (se nedan).

Tornets ingång i väster (fig 15) har svagt spetsbågig dörröppning och utåt rikt profilerad, rundbågig omfattning. Profileringen består av fyra fasade hörn och däremellan placerade rundstavar. På vardera sidan om portalen finns i muren en grund, kvadratisk nisch, den norra med rester av rödmålad puts. Nischernas mått är ca 48×48 cm. Vid undersökningar 1966 kunde konstateras att den södra nischen⁸ i varje fall under en period varit en ljusglugg till torntrappan. Ovanför portalen befinner sig ett spetsbågigt fönster med profilerad omfattning i form av två fasade hörn (se vidare s 30). De

Fig 13. Kyrkans södra portal före tillkomsten av det nya vapenhuset 1966–67. Den av J F Åbom utformade portalen återställdes till det ursprungliga utseendet 1966–67. Foto J P Lamm 1966.

The south portal before the erection of the new porch in 1966–67. The portal designed by J F Åbom was given its original appearance in 1966–67.

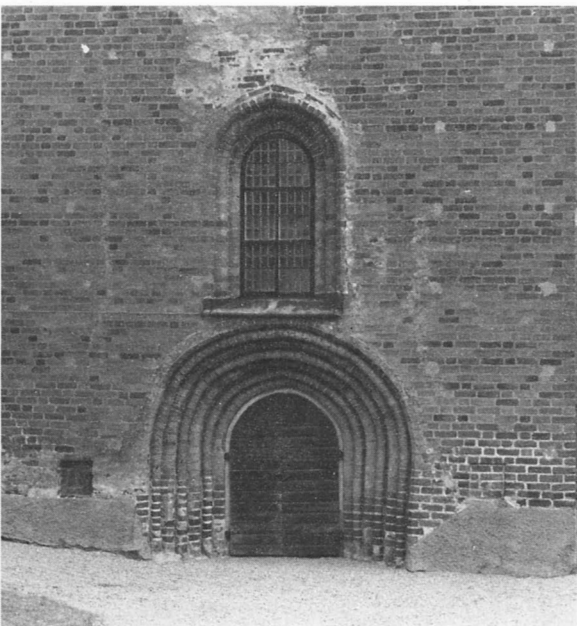

Fig 15. Tornportalen. Foto R Bennett 1981.

The tower portal.

Fig 14. Långhusets norra portal under frampreparering. Foto Bäckstrand, Torshälla, 1966.

The north portal of the nave being restored.

dubbla dörrarna i portalöppningen är klädda med liggande, profilerad furupanel och förmodligen desamma som enligt räkenskaperna tillverkades för portalen av snickaren Ullman år 1785. Inre enkeldörr av gråmålad furu, insatt 1966–67. De yttre dörrarna slog ursprungligen inåt tornet men hade enligt st prot 1867 »på sednare tider» förändrats till att öppnas utåt för att kyrkan vid behov skulle kunna utrymmas hastigare.

En numera igenmurad ingång till långhuset befinner sig i norra sidoskeppets östra vägg. Den stickbågiga inre omfattningen är bevarad och på norra sidan sitter hakarna för gångjärnen ännu kvar. På samma sida finns ett urtag i muren för det uppslagna dörrbladet. Det är delvis förbyggt av en valvelare vilket tyder på att ingången funnits innan valven slogs. Dörröppningen är markerad i putsen också på murens utsida men den kraftiga höjningen av marknivån har gjort att endast översta delen är synlig. Den inre omfattningens höjd är 190 cm över nuvarande golvnivå, bredden är 110 cm.

Fönster

På långhusets och korets norra och södra väggar finns spetsbågiga fönster, förstörade eller upptagna i senare

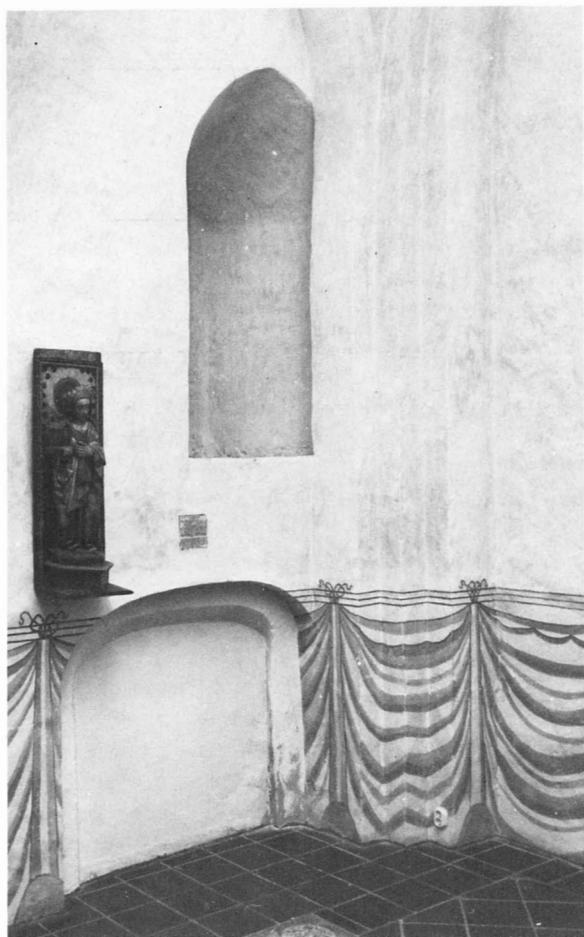

Fig 16. Igenmurat, ursprungligt fönster i långhusets södra sidoskepp. Under fönsternischen ses den igenmurade nedgången till den på 1700-talet rivna Rademacherska gravan. Foto 1981.

Walled-up, original window in the south aisle of the nave. Below the window-bay, the walled-up stairs leading down to the Rademacher tomb, pulled down in the 18th century.

tid. På vardera väggen har långhuset tre och koret två fönster. Nuvarande fönsterbågar av smidesjärn och trä med smårutigt blyspröjsverk insattes 1942 och ritades av arkitekten Ove Leijonhufvud.¹⁴ Fönsteröppningarna har inåt och utåt skrånande smygar. I spröjsverkets övre del är inkomponerat ett symboliskt gudsöga i form av en triangel. Samtliga fönster är försedda med antikglas. De tidigare fönsterbågarna var av gjutjärn och tillkomna på 1860-talet.

På östra väggen finns i båda sidoskeppen rester av långhusets ursprungliga fönster. Smygarna och omfattningarna till de igenmurade dageröppningarna är be-

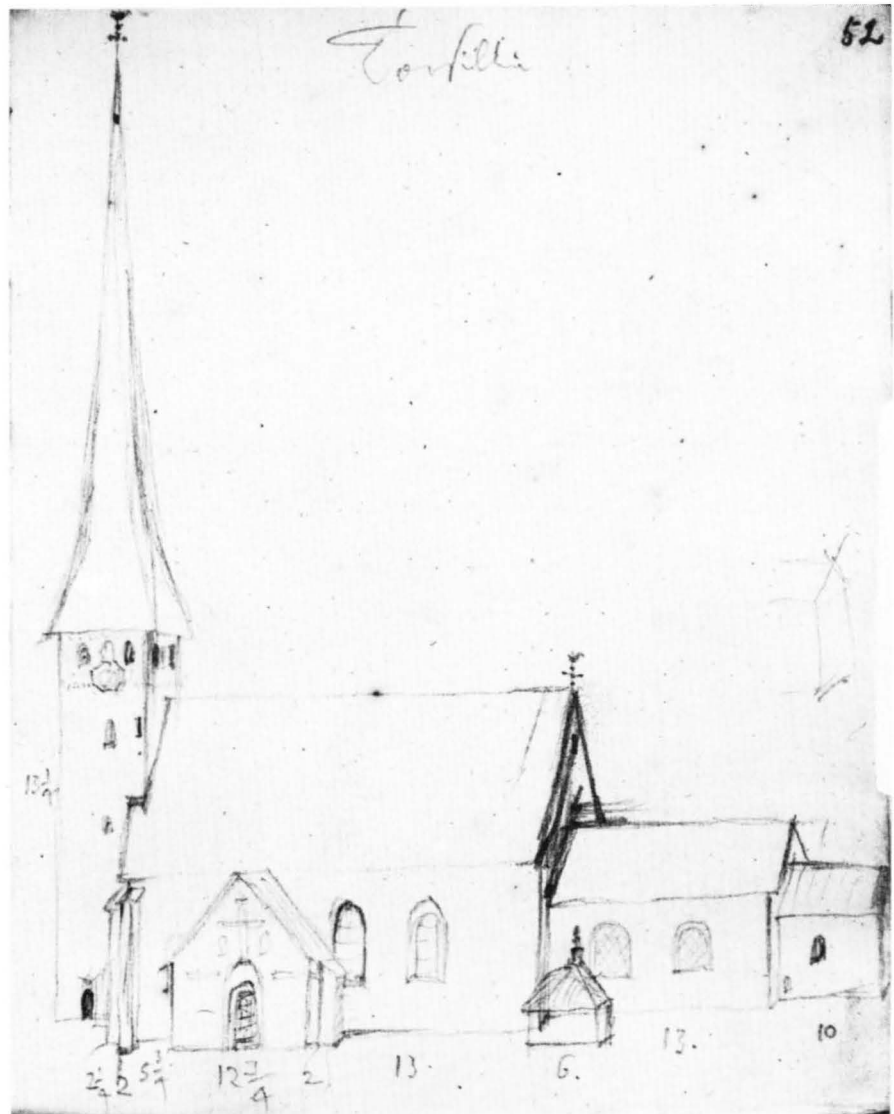
varade på murens insida – på utsidan syns däremot inga spår. Fönstret i södra sidoskeppet (fig 16) har varit spetsbågigt, högt och smalt (dageröppningen 144×37 cm). Smygen är skrånande och nu delvis skymd av valvpelaren i långhusets sydöstra hörn. Det nordöstra fönstret har varit större än det sydöstra och inte så starkt spetsbågigt. Smygen är skrånande. Båda fönstren syns på sektionen, fig 19.

Långhusfönstren tycks delvis ha fått sin nuvarande form och storlek på 1600-talet, främst under några år i mitten av 1640-talet. Uppgifterna om fönsterförstoringar är många i räkenskaper, stämmoprotokoll och en bland räkenskaperna ingående förteckning över ändringar och reparationer 1628–1645. I flera fall framgår det dock inte klart vilket fönster som avses. 1628 »slogs hool på Norre wäggien wthi Kyrkian, och giordes itt fenster . . . med blyglash, galror och murningh . . .». 1643 slogs »fenstrett emott bondestolarna», dvs södra väggens västligaste fönster, upp och »förwidgades något in en godh deell större än som thett war tillförende». Södra väggens östligaste fönster förstörades 1644 och 1645 »förwidgades twenne fenster emot rådmansstolarna framför kyrkiöddör.» Att den sistnämnda anteckningen avser mellersta fönstret på i varje fall södra sidan framgår av ett beslut samma år i sockenstämman att »fenstret näst kyrkodören skulle wpslås och göras något större att ljusare blifua motte mitt i kyrkian emott predikestolen». 1646 förstörades ett fönster på norra väggen, sannolikt samma fönster som togs upp 1628.

Koret hade från början kanske endast ett fönster, placerat på södra sidan. 1647 blev i sockenstämman »samtyckt att fenstret wthi Choren skulle slås wp och något större göras, såsom och skedt ähr». På en teckning av kyrkan (fig 17), utförd 1686 av Johan Peringskiöld⁹, har koret två fönster, rundbågiga och ganska breda och med antytt spröjsverk i rombönster. Någon uppgift om att ett nytt fönster i koret skulle ha huggits upp mellan dessa år finns dock inte. 1790 föreslog brukspatronen Hallgren att »ett nytt fenster upptages på Chorets norra wägg, som swarade emot det på Södra sidan». Arbetet utfördes samma år. Korets andra norrfönster tillkom vid en reparation 1867 då också två av södra långhusväggens fönster – förmodligen det mellersta och det östra – flyttades så att de kom att ligga mitt under respektive valvbåge. På långhusets norra vägg tycks fram till mitten av 1700-talet bara ha funnits ett fönster – det 1628 upptagna och 1645 förstörade – men 1758 tillkom enligt räkenskaperna ett nytt fönster där och enligt inv 1830 hade nordväggen två år tidigare fått ett nytt fönster och ett annat på sydsidan förstörats. Sockenstämman hade

Fig 17. Torshälla kyrka från söder. Teckning av Johan Peringskiöld 1686. Foto KB.

*Torshälla Church from S.
Drawing by Johan Peringskiöld, 1686.*

1827 beslutat undersöka möjligheten att utan fara för väggen hugga upp två fönster på norra sidan men det blev alltså endast ett som utfördes. Arbetena 1758 var omfattande. Två murare arbetade omkring en månad vardera vid kyrkan och »uti nya upphuggna fenstergluggar» åtgick 800 murtegel. Åtta nya fensterbågar levererades. Det är sålunda troligt att flera fönster ytterligare förstörades.

Vid restaureringen av kyrkan efter branden 1873 tillkom några ljusöppningar mot kyrkvinden. Långhusets östra gavelröste har ett runt fönster i korsformig omfattning av tegel och på korets östgavel finns smala, uppåt spetsigt avslutade ljusöppningar, inkomponerade

i den dekorativa tegelfrisen närmast taket. Östra sakristians gavelröste har mot vinden ett litet fönster i form av ett likarmat kors.

Yttertak

Alltsedan iståndsättningen efter branden 1873 har hela kyrkan yttertak av svartmålad plåt. I äldre tider var kyrktaket spåntäckt och detsamma gällde den höga tornspiran där ofta behövlige reparationer orsakade församlingen mycket bekymmer och dryga kostnader. De äldre arkivalierna innehåller en mängd uppgifter om lagning och tjärstrykning av spåntaket. Spåntäckning nämns sålunda 1622, 1633 (norra sidan), 1634 (södra

Fig 19. Tvärsektioner 1:300. Uppm Hidemark och Månsson Arkitektkontor AB 1966. Kompl av Hj Holm och L Illerstedt 1981.
Cross sections, 1:300.

Fig. 18. Längdsektion mot norr 1:300. Uppm Hidemark och Månsson Arkitektkontor AB 1966. Kompl. av Hj Holm och L Illerstedt 1981.
Longitudinal section facing N, 1:300.

sidan), 1637 (tornet), 1681 (långhuset), 1752 (norra sidan), 1793 (tornet), 1807 och 1848. Tjärning utfördes bl a 1684, 1757, 1792, 1807, 1833 och 1857.

Samtliga byggnadsdelar har sadeltak med undantag av den norra tillbyggnaden som har ett pulpettak. Före 1873 hade kyrkan en betydligt brantare takresning än nu. Spår av långhustaket syns tydligt på tornets östra sida i form av bevarade putsrester (fig 11–12).

Golv

Sedan 1966–67 har hela kyrkan golv av mörkbruna, kvadratiske klinkers, till största delen lagda i diagonalmönster (fig 10). Närmast innanför kyrkans södra och västra ingångar, runt altaret och i södra sidoskeppets västligaste del är plattorna lagda parallellt med väggarna. I koret, långhusets sidoskepp och i vapenhuset finns ett antal äldre gravhällar inlagda i golvet. Det nuvarande golvet föregicks av kalkstensgolv i koret, gångarna och tornet samt trägolv i bänkkvarteren, allt inlagt 1911–12. Vid den dopplats som befinner sig intill långhusets västliga pelare i södra raden består golvet av grönglaserade tegelplattor med nedsänkt reliefdekor i form av liljor och rosor. Plattorna nytillverkades vid restaureringen 1966–67 efter förebild av tegel, som påträffades i golvfyllningen 1911–12 och 1966–67. 1632 beslöt sockenstämman i samband med en ombyggnad av koret bl a att »... golfwet (skulle) m glaseradt steen iemt leggas, huilket och så strax der efftr skedde». Glaserade tegelplattor påträffades 1966–67 över hela kyrkan men genomgående i rubbat läge, varför det är oklart om enbart korgolvet eller hela golvet nylades 1632.

1688 beslöts att golvet under manfolksbänkarna skulle läggas om med bräder. 1732 anmäldes att golvet på sina ställen hade sjunkit och borde lagas. 1764 var långhusgolvet i stort behov av reparation och man bestämde sig för att åtminstone golvet i mittgången skulle förbättras snarast, men först 1776 genomfördes omläggningen. Det skedde efter förslag av kyrkoherden Olof Strandberg¹⁰ med täljstensplattor istället för tegel, som man från början tänkt använda. 1777 anmärkte ryttmästaren Samuel Stierneld¹¹ i sockenstämman »huru han med missnöje den dagen förmärkt, at golfwet wid landsförsamlingens bänkar icke wore så rent och snyggt som det borde ...». Man svarade »at så länge gälfwet består av söndertrampad och förmultnad tegelsten kan det inte hållas snyggare; men när det, som det andra, kommer att beläggas med tälgsten, då är renhållningen möjlig». Rester av ett tegelgolv ovanpå golvet av glaserat tegel påträffades i koret vid schakt-

ningarna 1911–12. Troligen hade detta golv tillkommit 1677 då en murmästare erhöll betalning för »gångarna uthi kyrckian af nyio lagt». Inläggandet av det nya täljstensgolvet skedde i samband med att samtliga gravar i kyrkan fylldes igen. Korgolvet, som tidigare låg tre trappsteg under långhusets golv, fylldes ut så att man fick en mer enhetlig golvnivå i kyrkan. På grund av terrängens starka sluttning väster om 1100-talskyrkan hade, då långhuset och senare tornet tillbyggdes, problem uppstått med anpassningen av de nya byggnadsdelarna till de äldre. Vid undersökningarna i golvet i kyrkans östra del 1966–67 visade det sig att nivån höjts i flera omgångar. Samtidigt har nedschaktningar skett i västra delen och där på flera håll frilagt delar av gråstensgrunden. Före den senaste restaureringen låg tornrummets golv delvis fortfarande 77 cm över långhusets golv. 1966–67 sänktes det till ungefär samma nivå som långhusgolvet och en trappa byggdes upp mot västportalen.

1876 ersattes täljstensgolvet av ett brädgolv, som redan 1884 befanns vara så angripet av svamp att det helst borde brytas upp och läggas om. Detta skedde dock först i samband med restaureringen 1911–12.

Torn

Tornet (fig 12, 18) är byggt av tegel (format ca 28×13×8,5 cm) i munkförband. Östra muren vilar på långhusets västgavel från i höjd med långmurarnas krön. När tornet tillbyggdes revs mittpartiet av långhusets gavelröste – som tycks ha varit helt av tegel – och tornmuren uppfördes ända nedifrån murens gråstensparti. Mellan de på sidorna kvarstående delarna av det ursprungliga gavelröstet och tornet finns inte något förband.

Tornets nuvarande takparti med trappgavlar i öster och väster tillkom efter J F Åboms ritningar vid reparationen efter 1873 års brand.

Tornkrönet närmast under trappgavlarna är på var och en av sidorna dekorerat med ett rektangulärt fält av mot murlivet på kant ställda tegel. I fältet finns två spetsbågiga ljusgluggar, flankerande en spetsbågig blinding, och längst ut på vardera sidan en korsformig, putsad och vitmålad blinding. Förutom ljudgluggarna finns på tornets norra och östra sidor inga öppningar i muren.

Sedan 1967 är uppgången till tornets övre delar placerad i sydvästra hörnet av rummet i bottenvåningen i likhet med den ursprungliga anordningen. Av säkerhetsskäl murades denna dörröppning igen 1682 och en ingång till torntrappan utifrån kyrkogården togs istället

upp på tornets södra sida. Den sistnämnda är stickbågig och har dörr klädd med liggande, profilerad furupanel. Vid restaureringen 1966–67 sattes dörröppningen igen på insidan med en träskiva.

Rummet i tornets bottenvåning är sedan restaureringen 1911–12 entresolerat genom att orgelläktaren då drogs in in tornet. Det täcks av ett fyrdelat tegelvalv av samma typ som i långhuset. Läktarvåningen får dagsljus från ett spetsbågigt fönster på västra väggen medan bottenplanet genom entresoleringen kommit att helt sakna fönster. I sydvästra hörnet finns, som nämnts, uppgången till läktarvåningen och till tornets övervåningar, i sydöstra hörnet en toalett och där emellan en städskrubb, de sistnämnda utrymmena tillkomna 1966–67.

Trappan upp till tornets första övervåning går i södra muren. Halvvägs upp och vid trappans slut finns rektangulära ljusgluggar. Våningen har på östra sidan en stickbågig öppning mot långhusvinden och en annan, försedd med trälucka, åt väster. På södra väggen finns en liten ljusglugg och på den norra en nisch från vilken en trappa i muren leder vidare upp i tornet. På rummets samtliga väggar finns murade upplag för ett planerat men tydligen aldrig fullbordat valv. Högt upp på östra och västra väggarna syns bjälkhål för ett nu saknat bjälklag och små hål efter byggnadsställningar förekommer på rummets alla sidor. Trappan, som börjar i norra murens nisch går upp i muren i östlig riktning, svänger och fortsätter i östra muren där den öppnar sig mot tornet med en stickbågig dörröppning i höjd med det tänkta valvets överkant. Trappan fortsätter upp till tornets nuvarande andra övervåning och mynnar i rummets sydöstra hörn. Från första övervåningen nås dock numera tornets översta delar via senare insatta trätrappor och trappan i muren är inte i praktiskt bruk.

I andra övervåningen finns i rummets nordvästra del ett i sen tid avbalkat förrådsutrymme. I södra väggen finns ett stickbågigt fönster och på väggarna hål för byggnadsställningar samt större, delvis runda bjälkhål i höjd med nästa bjälklag, vilket nu delvis är uppstöttat av i senare tid insatta trästolpar. Tredje övervåningen är låg i tak och saknar ljusöppningar. Den används nu som »museum» för ur bruk tagna äldre inventarier.

Fjärde övervåningen är klockvåning och försedd med ett nytt bjälklag av betong, insatt vid en reparation 1956 efter förslag av arkitekten K M Westerberg.¹² Murkrönet närmast under de av Åbom ritade trappgavlarna är på alla sidor kraftigt nedsotat och skörbränt. Ovanpå klockvåningen finns ytterligare ett bjälklag på vilket tornurverket är uppställt.

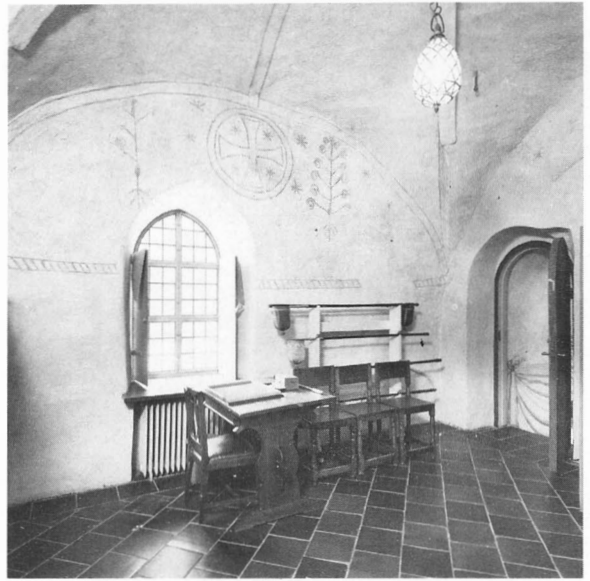

Fig 20. Interiör av östra sakristian. Foto 1981.

Interior of the east vestry.

Östra sakristian

1100-talskyrkans kor (fig 11) har av allt att döma använts som sakristia åtminstone sedan tiden för korets valvslagning vid mitten av 1400-talet. Då igenmurades den ursprungliga triumfbågen och det förutvarande koret delades upp i sakristia och underliggande källare genom inläggandet av ett träbjälklag, beläget ca en halv meter under sakristians nuvarande golvnivå. Om dessa förhållanden se vidare s 30.¹³ Sakristians golv ligger numera fyra trappsteg eller 75 cm över korgolvet. Trappan går snett genom den sekundära skiljemuren och avslutas av en rundbågig enkeldörr med fem speglar. Norr om trappan till sakristian finns en låg öppning i muren med en brant trappa ner till källaren.

Sakristian fick sin nuvarande inredning (fig 20) 1966–67, ersättande en inredning från 1942 efter ritningar av Ove Leijonhufvud.¹⁴ Rummet täcks av ett fyrdelat valv, vilande direkt på murarna och försett med halvtstens diagonalribbor. På södra väggen finns ett spetsbågigt fönster med invändiga järnluckor. Luckor för sakristifönstret tillkom enl räkenskaperna 1787 och nygjordes 1836. Själva öppningen är möjligen ett förstorat ursprungligt fönster, i varje fall fanns ett fönster på samma plats då Johan Peringskiöld ritade av kyrkan år 1686. Längst åt väster på södra väggen finns bågen till en 1966 upptäckt, igenmurad, möjligen ursprunglig dörröppning, vars nedre del efter 1100-talskorets entre-

Fig 21. Norra sakristian, tidigare pannrum. Foto R Bennett 1981.

The north vestry, previously used as a boiler room.

solering befinner sig i källaren och där utgör nisch för en liten ljusglugg upp mot kyrkogården.

Sakristian har golv av bruna klinkers i likhet med övriga kyrkan. Mitt på norra väggen finns ett bord för nattvardsservis o dyl, i form av en brun kalkstensskiva, vilande på i väggen fastsatta konsoler. Till höger om bordet finns en rektangulär, sannolikt medeltida nisch i väggen försedd med en 1966–67 tillkommen dörr av smidesjärn. Nischens höjd 70 cm, bredd 45 cm. Utmed östra väggen finns ett skåp för antependier och äldre mässkrudar, på västra väggen till vänster dörren mot koret och till höger en skåpinredning som bl a inrymmer ett litet toaletterum (det sistnämnda ursprungligen installerat 1942 men ändrat 1966–67). Över denna inredning syns rester av den igenmurade triumfbågen till 1100-talskyrkan. I valvet och på södra väggen finns fragmentariska, grovt utförda målade dekorationer, närmare behandlade på s 46–47.

Rummet i källaren täcks av ett tunnvalv av tegel, orienterat i öst–väst. Enligt en anteckning i kyrkoarkivet »wprettades och huelfdes» kyrkokällaren med tegel år 1639. Från samma tillfälle är möjligen dörren i trappans nedre del. Den är tillverkad av breda, stående furuplankor, mycket nött och av synbarligen hög ålder.

Norra sakristian

Tillbygget på norra sidan (fig 21), som i östra väggen delvis utnyttjat en medeltida stråvpelare (se planen,

fig 10), är sedan 1966–67 uppdelat i två utrymmen. Det större, i västra delen, används som sakristia medan det mindre inrymmer el- och värmecentral. På J F Åboms plan av kyrkan från 1873 förekommer en mindre tillbyggnad i anslutning till stråvpelaren, av allt döma av-

Fig 22. Interiör av norra sakristian. Foto 1981.

Interior of the north vestry.

Fig 23. Vapenhuset, uppfört vid kyrkans restaurering 1966–67. Foto R Bennett 1981.

The porch, built during the 1966–67 restoration.

sedd som redskapsbod och utan förbindelse med kyrkorummet. Dörröppningen mot kyrkogården var placerad på västra väggen nära kyrkans mur.¹⁵

Vid restaureringen 1911–12 utvidgades tillbygget åt väster till ungefär dubbel storlek och inreddes till pannrum. I östra väggen gjordes ett och i västra väggen två små, spetsbågiga fönster. Ingången lades mitt på västra väggen och fick en något utskjutande, spetsig yttre omfattning. Det invändiga utrymmet delades upp i eldningsrum, värmekammare och bränsleförråd.

Vid ombyggnaden 1966–67 murades dörren i västra väggen igen och tillbygget fick ingång från långhuset genom att den medeltida nordportalen öppnades. Det nya sakristirummet (fig 22) har inre snedtak av vitmålad panel och utmed norra väggen ett skåp av furu för förvaring av nyare textilier. Rummets övriga möblering är mycket enkel. I sydöstra hörnet finns en dörr till utrymmet för elcentralen och den elektriska värme pannan.

Vapenhus

Vapenhuset (fig 23) på kyrkans södra sida uppfördes vid restaureringen 1966–67 på platsen för det år 1827 rivna medeltida vapenhuset. Mot kyrkogården finns en rektangulär dörröppning med enkeldörr, klädd med stående furupanel och målad i beige och ljusgrått. Rummet (fig 24) har brutet tak av vitmålad panel och

på östra väggen ett rektangulärt fönster med hel glasruta. Umedelbart västra väggen finns ett förvaringsutrymme för stolar odyl, avskärmat med en 169 cm hög vägg och tillgängligt genom en dörr i rummets nordvästra hörn. En skadad medeltidsgravsten (se s 83) står rest

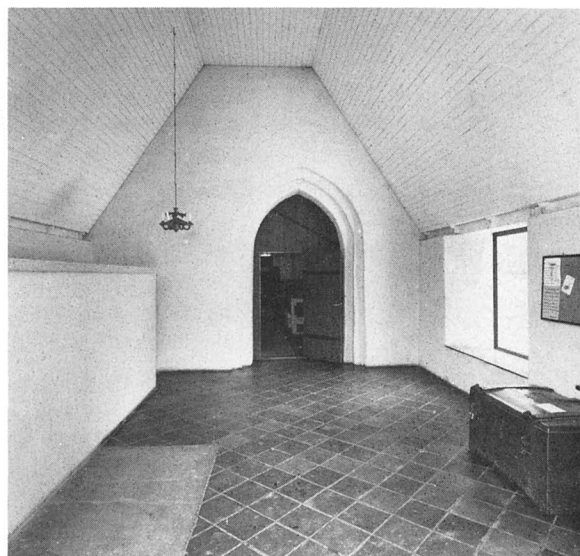

Fig 24. Interiör av vapenhuset. Foto 1981.

Interior of the porch.

Fig 25. Interiör av kyrkorummet mot öster. Foto 1981.

Interior of the church facing E.

mot södra väggen till vänster om dörröppningen. I golvet, intill skärmväggen på västra sidan, ligger en kalkstenshäll från år 1700, påträffad i det gamla vapenhusgolvet 1966. Golvet i övrigt är lagt av bruna klinkers i enlighet med övriga kyrkan.

Interiör och valv

Långhusets mittskepp är relativt mörkt på grund av att det får sin belysning enbart genom sidoskeppen; mot detta kontrasterar koret som är väl upplyst från fyra stora fönster (fig 25–26). Att långhus och kor tillhör vitt skilda skeden i kyrkans byggnadshistoria framträder tydligt i interiören, inte minst i valven som, trots att de bör ha tillkommit ungefär samtidigt, genom sina proportioner får en skiljaktig karaktär i kyrkorummets båda huvuddelar. Alla valv i kyrkan är byggda av tegel. Långhuset är genom fyrkantiga pelare indelat i tre skepp och fyra travéer. Mellan pelarna och från pelar-

na till kyrkorummets väggar löper spetsiga valvbågar. Utmed väggarna vilar valven på sköldbågar som bärs upp av profilerade murpelare. Valven är fyrdelade med diagonalribbor som upptill är av firsidig genomskärning men i valvets nedre del övergår till spetsig profil. Valven har i synnerhet i sidoskeppen en brant resning, beroende på att mittskeppet är nästan dubbelt så brett som vardera sidoskeppet medan däremot skillnaden i höjd mellan valven inte är särskilt stor.

Koret täcks av två fyrdelade valv, inslagna på sköldbågar och murpelare på samma sätt som i långhuset. Valven har helstens diagonalribbor med firsidig genomskärning. De spänner över korets hela bredd och har en i förhållande till långhusvalven påfallande tryckt prägel. I det östra av korets valv, här och var på väggarna och i norra kappan i det västra valvet finns kalkmålningar (se s 39). I övrigt är kyrkorummets väggar och valv putsade och avfärgade i gråvitt. På väggarnas

Fig 26. Interiör av kyrkorummet mot väster. Foto 1981.

Interior of the church facing W.

nedre del finns överallt ett målat draperi – i sitt nuvarande skick från 1912 men uppmålat på grundval av bevarade rester. Draperimålningen på ytterväggarna kompletterades 1966–67 även på pelarna. Draperiet tänks vara upphängt på stolpar, placerade på jämna avstånd. Den ursprungliga målningen härrör troligen från mitten av 1600-talet. Färger är rödbrunt, ockra och svart.

Koret öppnar sig mot långhusets mittskepp med en bred, spetsig båge utan någon profilering eller annan dekor. Den svagt spetsbågiga tornbågen fylls sedan 1912 ut av orgelfasaden och orgelläktarens barriär. Också under läktaren finns en vägg som skiljer tornets bottenvåning från kyrkorummet. Bänkinredningen är

sedan 1967 koncentrerad till mittskeppet och södra sidoskeppets östra del. Norra sidoskeppet är helt fritt från bänkar och ger istället utrymme för kororgel och för de bäst bevarade av de gravhällar som tidigare låg på olika platser i golvet. I södra sidoskeppets västligaste del finns sedan 1967 en dopplats anordnad och i dess östra vägg en bred, stickbågig nisch med profilerad omfattning. Nischen utgör den igenmurade öppningen mot ett halvt underjordiskt gravkor som under 1600-talet låg i vinkeln mellan koret och långhuset och som närmare beskrivs på s 83. Omfattningens nuvarande höjd är 146 cm och bredden 160 cm. Några spår av denna öppning i muren syns inte längre på utsidan.

Byggnadshistoria

Med hänsyn till att Torsharg redan under den slutande vikingatiden tycks ha blivit en för Rekarnebygden viktig ort och omlastningsplats för sjöledes ankomna varor är det inte osannolikt att en träkyrka funnits där under senare delen av 1000-talet. Några påtagliga bevis för detta finns dock inte och det är inte heller möjligt att närmare bestämma tidpunkten för uppförandet av den äldsta stenkyrkan. De nu kvarstående delarna är ett rakslutet kor, 4,8 m långt och 4,1 m brett samt ett långhus, 10,5 m långt och 7 m brett (invändiga mått). Plan och mått är typiska för landskapets 1100-talskyrkor och ger inga hållpunkter för en mera exakt datering. Det är möjligt att kyrkan ursprungligen varit försedd med västtorn – några rester av ett sådant kunde dock inte konstateras vid de grävningar som ägde rum 1966–1967 (fig 27), eftersom det aktuella partiet av golvet var helt stört av gravar och murade gravkammare.¹⁶ En del andra iakttagelser av byggnadshistorisk betydelse gjordes däremot. Det ursprungliga koret, som nu genom en tegelmur är skilt från 1100-talskyrkans långhus, har från början öppnat sig mot

långhuset genom en triumfbåge av samma bredd som koret. Genom sprickor i murskarven mellan den sekundära skiljeväggen och triumfbågen kunde konstateras att putsen fortsatte in på bågens insida. I det ursprungliga korets södra mur upptäcktes en igensatt dörröppning, tryckt rundbårig och med en inre bredd av ca 122 cm. Öppningen, som möjligen är ursprunglig, är som ovan nämnts efter restaureringen markerad i putsen på murens insida, väster om fönstret. Däremot återfanns inga rester av en väntad sydportal i långhuset, vilket skulle tyda på att kyrkan mot vanligheten haft ingången i väster. Genom bevarade putsspår på väggarna i 1100-talskoret kunde konstateras att golvnivån där ursprungligen varit ca 1 m lägre än den nuvarande. Den äldsta golvnivån i långhuset kunde inte säkert fastställas men bör ha varit ungefär densamma som i koret.

Som nämnts i inledningen fick Torshälla av kung Birger år 1317 sina första stadsprivilegier vilket blev inledningen till en snabb ekonomisk utveckling och ökning av invånarantalet. 1100-talskyrkan blev på några

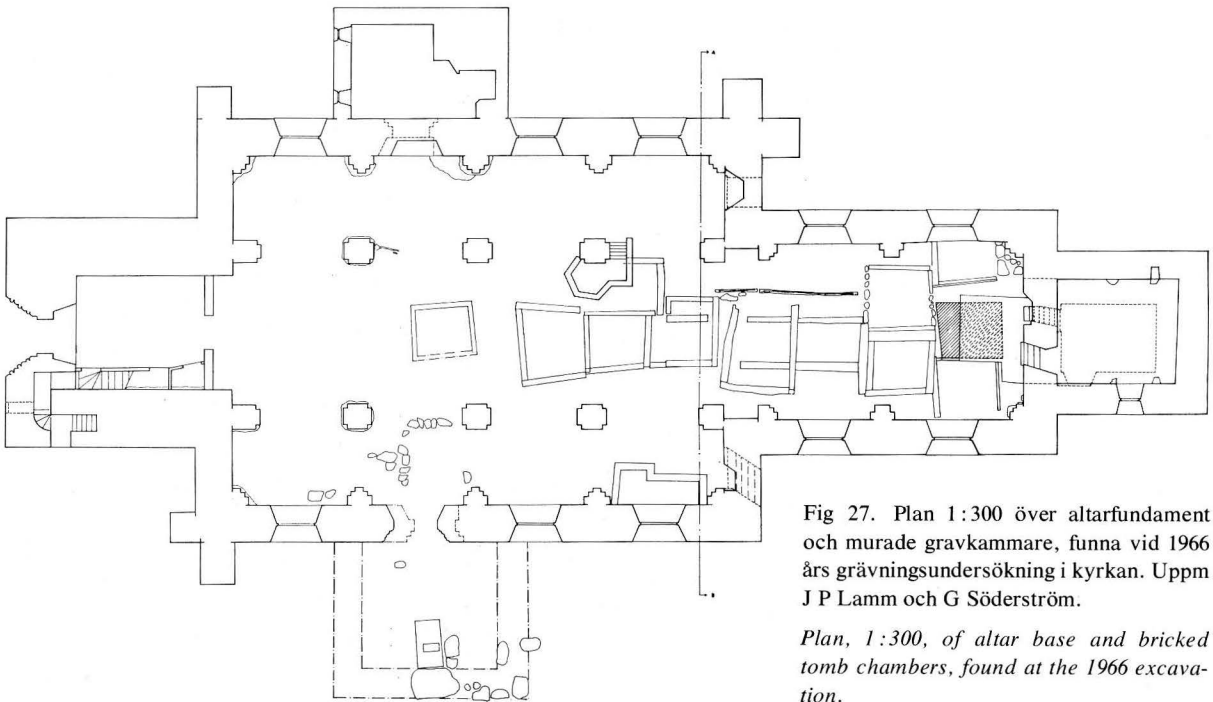

Fig 27. Plan 1:300 över altarfundament och murade gravkammare, funna vid 1966 års grävningsundersökning i kyrkan. Uppm J P Lamm och G Söderström.

Plan, 1:300, of altar base and bricked tomb chambers, found at the 1966 excavation.

få år för trång och man satte igång en utbyggnad. Den 25 augusti 1322 sålde kyrkoherden Johan i Torshälla samt kyrkvårdarna Gunnar i Folkesta och Johan i Skinnlösa 3 öreland i Klea i Torshälla socken till kaniken Tideman i Västerås.¹⁷ Enligt köpebrevet skedde transaktionen med biskop Styrbjörns och sockenbornas bifall och ändamålet var att få medel till kyrkans uppbyggande. Kyrkoherden beseglade brevet med sitt eget sigill medan kyrkvårdarna som sigill för sin räkning satte Torshälla Vårfrugilles och S:t Olofsgilles sigill.¹⁸ Om uppförandet av det nya långhuset vid denna tid redan var påbörjat är omöjligt att säga och inga dokument har heller bevarats som kan ge upplysning om när bygget avslutades. Långhuset förenades med 1100-talskyrkan genom att den gamla västgaveln genombröts med en triumfbåge. Vissa iakttagelser gjorda 1966 tyder på att man däremot inte vid samma tillfälle murade igen bågen mellan 1100-talskyrkans kor och långhus. Det äldsta koret tycks ha bibehållits som ett slags absidartat utrymme bakom altaret och igenmurningen skedde antagligen först i samband med valvslagningen på 1400-talet. Det är dock möjligt att 1100-talskoret i mellantiden avgränsats av ett träskrank och dyl och utnyttjats som sakristia.

Kyrkans nya långhus hade, som framgått av byggnadsbeskrivningen svagt spetsbågiga, profilerade portaler i sydväst och nordväst. Smala, spetsbågiga fönster fanns på södra och östra väggarna medan norra väggen saknade fönster. En mindre dörröppning i nordöst i vinkeln mellan det äldre och det nyare långhuset existerade kanske redan från början. Kyrkorummet bör ha täckts av någon form av innertak i trä; alla spår av äldre anordningar som möjligen kan ha funnits förstördes dock vid branden 1873. Ungefär samtidigt med Torshälla kyrka utbyggdes den fågelvägen bara en dryg mil avlägsna kyrkan i Torpa.¹⁹ Det skedde på samma sätt som i Torshälla och vissa här bevarade detaljer kan ge kompletterande upplysningar om Torshälla kyrkas byggnadshistoria. Bevarade putsspår visar att kyrkorummet i Torpa från början täcktes av ett platt trätak och på västra gaveln finns ännu två spetsbågiga fönster av samma typ som de båda på långhusets östra gavel i Torshälla. Omständigheten att västra gavelröstet i Torshälla varit helt av tegel antyder möjligheten av att det varit dekorerat med blindingar, några sådana finns dock inte – i varje fall inte längre – i Torpa.

Nästa skede i kyrkans byggnadshistoria omfattar uppförandet av tornet och det äldre vapenhuset samt välvningen av kor och långhus. Tillräckliga hållpunkter för att säkert ange den inbördes ordningsföljden mellan dessa åtgärder finns knappast. Tornets västsida visar

uppenbara likheter med motsvarande parti på domkyrkotornet i Strängnäs vars nedre delar uppfördes 1424–1444.²⁰ 1400-talets andra fjärdedel blev i domkyrkans efterföljd tiden för ett flertal tornbyggen vid landskapets kyrkor och det är rimligt att datera också tornet i Torshälla till denna tid. Korvalvens tillkomsttid begränsas bakåt av målningarna som bör ha tillkommit på 1460-talet. Valven i koret är enkla kryssvalv med helstens diagonalribbor, således av den typ som brukar kallas mälardalsvalv. Någon avgörande teknisk olikhet finns inte mellan kor- och långhusvalven men de sistnämnda har en något mer artikulerad utformning av ribborna och får antas vara slagna efter korets. Att långhusvalven under alla omständigheter tillkommit före reformationen bevisas av att invigningskors förekommer på pelarna. Utseendet av det 1827 rivna vapenhuset är känt genom Peringskiölds teckning 1686 och en uppmätning jämnt hundra år senare av byggmästaren Golling från Eskilstuna (se vidare nedan). Gavelröstet var dekorerat med en korsformig blinding som flankerades av små rundbågiga gluggar i muren. På vardera sidan om portalomfattningens båge fanns ett horisontellt blindingersband. Blindingarnas utformning är så pass allmän att den inte ger möjlighet att avgöra om vapenhuset tillkommit i samband med tornbygget eller senare i samband med valvslagningen.

Igenmurningen av 1100-talskyrkans triumfbåge och det äldsta korets uppdelning i sakristia och underliggande källare bör ha skett i samband med att koret vid mitten av 1400-talet välvdes. Då höjdes golvet i det nya koret för att komma någorlunda i nivå med golvet i långhusets östra del (ännu i slutet av 1700-talet skilde dock tre trappsteg, se s 00). Undersökningarna i samband med restaureringen 1966–67 visade att de båda trapploppen i den sekundära skiljemuren mellan det nuvarande koret och sakristian ursprungligen utgick från ungefär samma nivå. På grund av terrängens starka lutning var nivåskillnaderna i olika delar av kyrkan från början mycket kraftiga; förutom lutningen från väster mot öster förekom förmodligen också en viss lutning från norr mot söder.

Vid början av nya tiden hade kyrkan i stort sett fått det utseende den skulle ha fram till den ödesdigra branden den 14 juli 1873 (fig 28). Förändringarna i byggnadsstommen kom att inskränka sig till fönsterförstoringar och upptagande av nya fönster i kor och långhus. 1682 upphöggs en ingång till torntrappan i tornets södra mur och för »större säkerhet att kyrckiones saker in uthi kyrckian måtte wara orubbade» igensattes ingången till trappan från tornrummet. Långhusets båda ingångar på norra sidan murades också igen men

Fig 28. Kyrkan sedd från sydväst vid mitten av 1800-talet. Foto i Torshälla hembygdsmuseum efter äldre målning. Lägg märke till den murade kyrkogårdsporten som ännu står kvar på södra sidan.

The church from SW, mid 19th century. Photo in Torshälla local arts-and-crafts museum after an old painting. Note the bricked churchyard portal, which still remains on the south side.

vid vilka tidpunkter är inte känt. Fönsterförstoringar har berörts ovan i samband med byggnadsbeskrivningen. Under 1600-talet existerade – som nämnts – ett litet, halvt underjordiskt gravkor i vinkeln mellan långhus och kor på södra sidan. Gravkoret – som revs under 1700-talet – beskrivs närmare på s 83.

Den mycket höga och ståtliga tornspira som fanns före 1873 beredde församlingarna stora underhållsproblem. Spiran fick att döma av arkivalierna sitt utseende genom omfattande arbeten av olika tornresare under 1610-talet, men det är inte osannolikt att den bevarade en del av stommen till den ursprungliga, medeltida tornspiran. Enligt Hülphers erhöll kyrkan 1612 30 tunnor spannmål till hjälp vid tornbygget.²¹ Spiran skall ha nått en höjd av 102 meter och var därigenom mycket utsatt för blixtnedslag vid åskväder. Den skadades sålunda allvarligt av blixten 1701 och 1805 och de efterföljande reparationerna blev besvärliga och kostnadskrävande. På en sockenstämma 1774 framhöll kyrkoherde Olof Strandberg att fastän han redan tidigare »gifwit Respect. KyrkoRådet wid handen at han fant nödigt det borde vårt höga Kyrkotorn antingen repareras där det är felactigt el^r ock til en del afsågas; så wille han dock nu förelägga hela församlingen denna angelägenhet, med förmodan, at de taga et wist beslut deruti.» Efter diskussion ansåg man att en varaktig reparation skulle ställa sig alltför dyrbar och beslöt tillkalla en byggmästare Halling från Örebro för att få kostnadsförslag på en sänkning av spiran. Denne företog besiktning av tornet påföljande sommar men menade att rivningen av spiran skulle bli alltför riskabel och förordade istället reparation vilken han menade skulle kunna utföras för omkring 4000 daler kmt inklusive spånslagning. Sockenstämman beslöt enhälligt att den föreslagna reparationen skulle ske men att döma av räkenskaperna tycks den aldrig ha blivit av. 1783 togs frågan om tornets sänkning åter upp och detta ledde så småningom fram till ett nu i Riksarkivet förvarat förslag: »Dessein till nya Thorn i Thorshella» signerat 1786 av byggmästaren Fredric Golling i Eskilstuna. En annan av Golling vid samma tillfälle utförd ritning visar kyrkans södra fasad i då befintligt tillstånd (fig 29). Den höga tornspiran skulle ersättas av en karnissvängd huv med en fyrsidig lanternin, krönt av en tryckt lök-kupol. Förslaget upptar också några andra ändringar: fönstren skulle förstöras något och vapenhusets syd-fasad skulle byggas om i klassicerande stil.

Gollings förslag ogillades av Överintendentsämbetet som lät utarbeta ett eget, inte längre bevarat förslag till låg tornhuv. Det förkastades av konungen som »både i anseende till ålderdomen och kyrkans prydnad, funnit

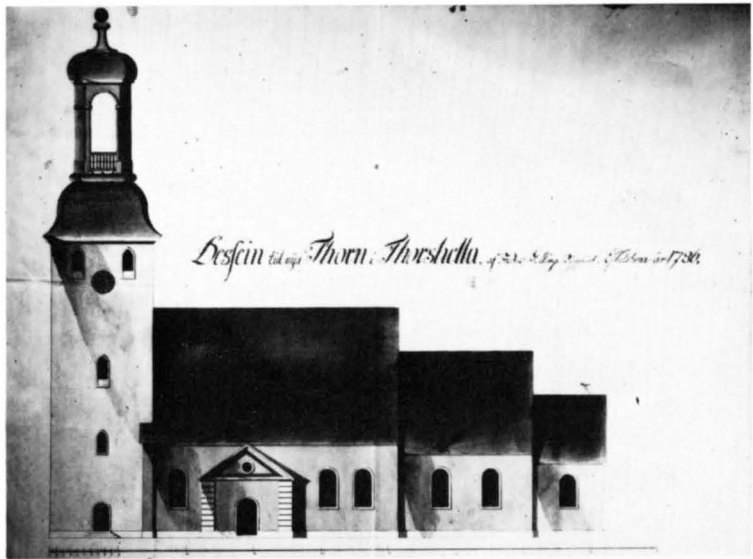

bättre att på allt möjligt sätt söka bibehålla det gamla spetsiga tornet». Ämbetets nya förslag (fig 30) visar en hög, fyrsidig spira, krönt av ett klot och på alla sidor försedd med ovala gluggar i korskrönt omfattning. Detta förslag gillades av Konungen 1787 men någon ny spira uppfördes aldrig. När tornet skadades av blixten 1805 blev en omedelbar reparation nödvändig och 1807 var det iståndsatt och i gott skick. Några ytterligare diskussioner om sänkning av tornspiran blev det sedan inte innan blixten 1873 för åtminstone fjärde gången slog ner i tornet och både spira och kyrktak blev lågnornas rov.

Under 1600- och 1700-talen undergick kyrkans fasta inredning en del förändringar (se vidare Inredning och inventarier). Koret renoverades 1632, då bl a nytt golv lades och altaret flyttades intill östra gaveln. En korläktare tillkom 1636. 1642 beställdes och uppsattes den nuvarande predikstolen. Mera omfattande arbeten på bänkinredningen nämns på 1610- och 1630-talen, 1645 då dopfunten flyttades fram i koret, 1706 och 1760–61. 1667 uppfördes den senare avsevärt omändrade orgel-

Fig 29. »Dessein af Thorshella Stads Kyrkan i Södermanland» samt »Dessein till nya Thorn i Thorshella». Uppmättningsritning och förslagsritning av Fredric Golling 1786 i RA.

Drawing of the south front of the church and proposal for a new superstructure for the tower. Both drawings made by Fredric Golling, 1786.

läktaren i väster och 1673 stod en ny orgel färdig. Korläktaren revs 1674. Orgelverket förnyades på 1740-talet. 1774 renoverades koret med anledning av att en ny altartavla skänkts till kyrkan. 1776 och 1779 omlades golvet i långhuset och i samband med detta ifylldes alla gravar och gravkamrar inne i kyrkan.

1828 genomfördes en större reparation av kyrkan som bl a blev rappad ut- och invändigt. Beslut om rivning av vapenhuset hade fattats av sockenstämman i maj 1827: »Som hvalfvet på Vapenhuset, i anseende till den remna, som derå befinnes och fortgår genom väggmuren, måste enl. H. Ö. L. (= Herr Öfverste Lieutenanten) och Riddaren Nordevalls²² yttrade, förr eller senare nedfalla, och dess botande genom sprickans fortgående ned i grundmuren skulle medföra en för dryg kostnad; så och då Vapenhuset, i anseende till kyrkans rymlighet, fullt svarande emot folkmängden, anses kunna umbäras; beslöts, att det skulle nedrifvas och borttagas.»

Yttertakets på torn och kyrka reparerades och tjärströks 1833. I tornet lagades 1836 en kraftig spricka, som upptäckts och bedömts allvarlig redan 1813. 1867 var kyrkan i stort behov av en invändig reparation. Byggmästaren Ipsonius från Västerås upprättade ett kostnadsförslag på ganska omfattande åtgärder men i brist på penningmedel beslöt församlingarna att »reparationen denna gång skulle inskränkas till insättande af nya fönster och dörrar samt till hvad i öfrigt oundgängligen tarfvade förbättring». Till det som utfördes

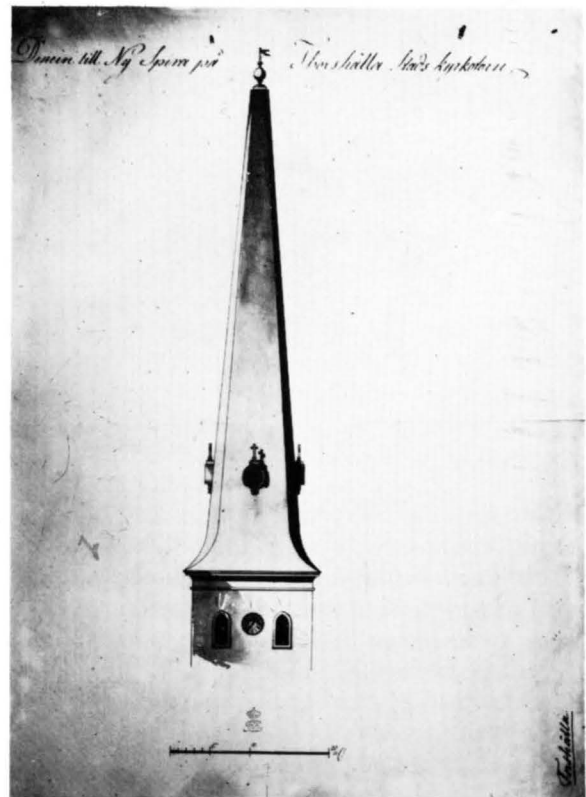

Fig 30. »Dessein till Ny Spira på Thorshälla Stads kyrkotorn». Förslagsritning 1787 i Överintendentensämbetets ritningsarkiv i RA. Foto ATA.

Draft plan for a new church spire, 1787.

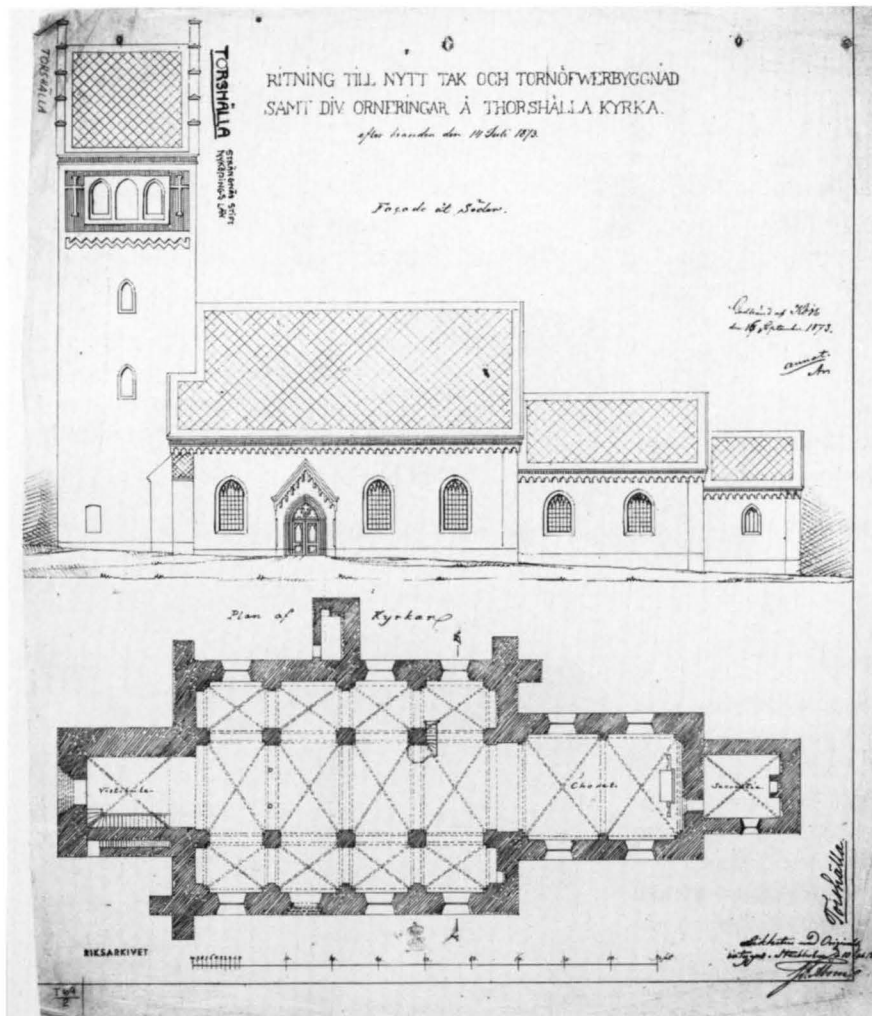

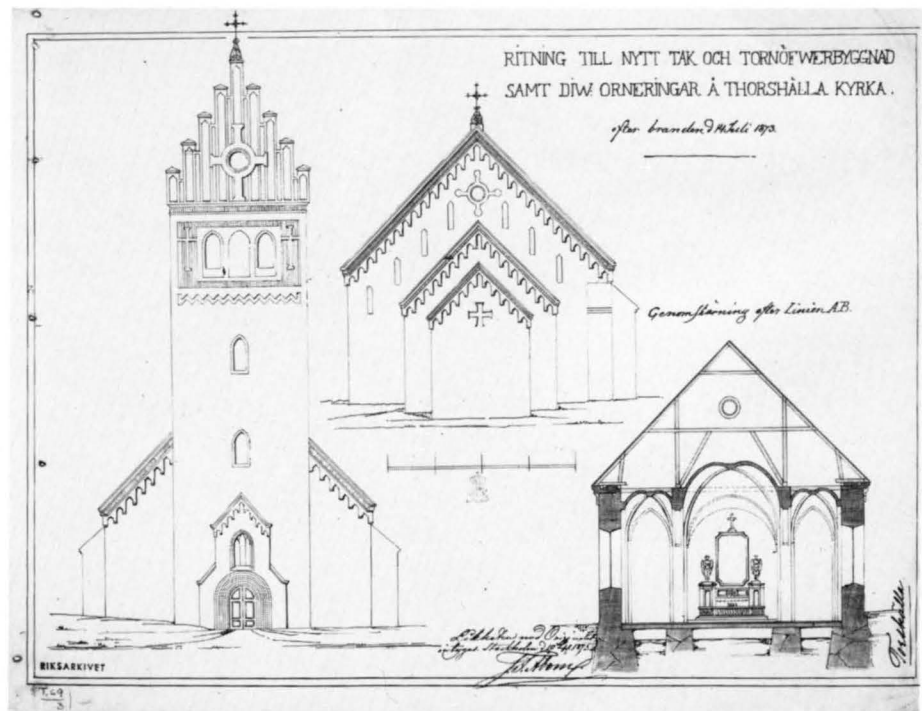
Fig 31. Förslagsritningar till nytt tak och tornöverbyggnad av J F Åbom 1873. I Överintendents-ämbetets ritningsarkiv i RA. Foto RA.

Draft plans for a new roof and a tower superstructure by J F Åbom, 1873.

hörde flyttning av två fönster på långhusets södra vägg för att åstadkomma symmetri i interiören (se ovan). Två år senare bestämde man sig för att de fortfarande mycket begränsade tillgångarna skulle användas till att rappa kyrkorummet. Bänkar och golv, som behövde förnyas, måste man tills vidare behålla.

På eftermiddagen den 14 juli 1873, då man var sysselsatt med tjärstrykning av tornspiran, utbröt ett häftigt åskväder som antände spiran. Elden fick snabbt fäste i den våta tjären och de släckningsförsök man igångsatte med hjälp av tillskyndande eskilstunabor var från början dömda att misslyckas. Spiran störtade och förstörde i fallet ett antal gravvårdar på kyrkogården. När elden så småningom slocknade hade hela kyrkans tak

och takstolar bränts av; murarna och valven hade däremot motstått hettan. En fullständig istandsättning av den redan före branden skamfilade interiören var nu dock oundgängligen nödvändig förutom avhjälpandet av de utvändiga skador som branden försakat. Brandskadorna beräknades samma år till 16 500 riksdaler riksmünt och ersättning utbetalades från Städernas allmänna brandstodsbolag. Församlingarna var nu ställda inför ett omfattande restaureringsproblem men hälsade spirans fall med en viss lättnad. Förutom riskerna för blixtnedslag hade man länge oroat sig för hållfastheten i konstruktionen – spiran lutade och svajade vid stark bläst – och för om tornmurarna i längden skulle orka bära spirans tyngd.

En byggnadskommitté tillsattes och en av tidens främste arkitekter – Johan Fredrik Åbom – anlätades för uppgörande av restaureringsförslag. Åboms ritningar (fig 31) godkändes av Överintendentensämbetet i september 1873 och våren 1875 slöts entreprenadkontrakt mellan byggnadskommitté och byggmästaren J W Kajerd i Eskilstuna. Restaureringskostnaderna beräknades till omkring 42 000 kronor, vilka delvis, efter tillstånd av Konungen, insamlades genom stambok och kollekt över hela riket. Restaureringen genomfördes under sommaren och hösten 1875 och den 13 november kunde J F Åbom göra besiktning av det färdiga arbetet. Förutom tillkomsten av det nya yttertaket av plåt, tornets trappgavlar och den krönande tegelfrisen runt långhus, kor och sakristia företogs invändiga reparationer (fig 32–33). Täljstensgolvet från 1770-talet byttes ut mot trägolv och en ny, öppen bänkinnredning insattes. Altarringen utbyttes och predikstolskorgen fick ny fot. Skadad puts ilagades och hela kyrkorummet vitlimnades. För uppvärmning installerades 1876 två större järnkaminer, vilka levererats av firman J & C G Bolinder. I sitt besiktningensutlåtande konstaterade Åbom att arbetena utförts samvetsgrant och kontraktssenligt.

Det skulle inte dröja länge innan kyrkan på nytt stod inför en restaurering. Vid kyrkorådets sammanträde den 5 april 1908 framhölls att interiören föredde åtskilliga bristfälligheter. Valven var nedrökta av kaminerna, golvet var sedan länge svårt angripet av röta och åtskilligt annat tarvade reparation. Dessutom behövde man en »ny och tidsenlig» orgel. En byggnadskommitté tillsattes och uppdrog i augusti samma år åt Gerdt Hallbergs och Carl H Leths arkitektbyrå i Eskilstuna att göra skisser till restaureringen. Dessa godkändes av kommittén i januari 1909 och arkitekterna utarbetade därefter ett detaljerat restaureringsprogram som med smärre ändringar fastställdes av Kungl Maj:t i januari 1911. I juni samma år tog arbetet sin början med byggmästaren F A Hiort i Eskilstuna som huvudentreprenör. Kyrkan återinvigdes den 16 maj 1912 (fig 34). Golvet hade då lagts om i sin helhet, i koret och gångarna med kalkstensplattor. I kalkstensgolvet hade ett antal äldre gravstenar infogats. Golvnivån hade sänkts något. I koret hade kalkmålningar upptäckts under vitlimningen och senare framtagits. Altaret hade flyttats ut från korets östvägg och försetts med en ny altartavla (s 48). En ny orgel hade installerats med användande av den äldre fasaden och i

Fig 32. Interiör av kyrkorummet mot öster före 1911–12 års restaurering. Foto E Lindegren, Eskilstuna.

Interior of the church looking E before the 1911–12 restoration.

samband med detta hade orgelläktaren dragits in i tornrummet efter att tidigare ha sträckt sig fram till långhusets västligaste pelarpar. Vid rivningen av läktarens främre del hade man påträffat målade bildfält som nu fick ingå i den nya läktarbarriären. Predikstolen hade befriats från sentida övermålningar och ett draperi målats på pelaren bakom predikstolen. På grundval av bevarade spår hade runt hela kyrkorummet målats ett draperi utefter väggarnas nedre del. Slutligen hade

kyrkan försetts med varmluftanläggning och en värmekammare uppförts intill långhusets norra mur med utnyttjande av den mindre utbyggnad som redan fanns där (se ovan s 25). Senhösten 1919 installerades elektrisk kraft och belysning efter ett program som uppgjorts av arkitekten Hakon Ahlberg.

På 1930-talet konstaterades att den 1912 tillkomna värmeanläggningen var olämplig bl a genom att sota ner valv och väggar. Församlingarna anhöll hos byggnads-

Fig 33. Interiör av kyrkorummet mot väster före 1911–12 års restaurering. Foto E Lindegren, Eskilstuna.

Interior of the church looking W before the 1911–12 restoration.

styrelsen om hjälp med uppgörande av ett restaureringsprogram och intendenten Ärland Noreen²³ gjorde av denna anledning hösten 1938 en besiktning i kyrkan. I ett kortfattat tjänstememorial föreslog han ombyggnad av bänkinredningen, utbyte av varmluftuppvärmningen mot elvärme, rengöring av väggar och valv, nya innanfönster i hela kyrkan samt ny inredning i sakristian. Det som senare kom att genomföras var insättandet av värmeanläggning med varmvatten (be-

slutat av kyrkofullmäktige våren 1939), utbyte av kyrkans fönster samt ombyggnad av sakristian, de båda sistnämnda åtgärderna efter ritningar av slottsarkitekten Ove Leijonhufvud. Sakristian fick ny, förenklaad skåpinredning, ett altare på östra väggen och ett litet toaletttrum i nordvästra hörnet.

Ett förslag till utvändig restaurering av kyrkan uppgjordes 1955 av arkitekten i byggnadsstyrelsen K Martin Westerberg. De planerade arbetena var omfattande

och innebar bl a borttagande av murkrönets tegelfriser, ompnutsning av fasaderna med slätputs och omläggning av alla yttertak med tegel. Av förslaget kom enbart en nödvändig reparation av tornet att genomföras. Murverket i trappgavlarna utbyttes delvis och takfallen lades om med kopparplåt. Under klockstolarna inlades ett nytt bjälklag av kryssarmerad betong. Arbetena utfördes hösten 1956.

Den invändiga restaurering av kyrkan som varit aktuell sedan 1930-talet blev verklighet till Torshällas 650-årsjubileum år 1967. En restaureringskommitté tillsattes hösten 1964 och året därpå fick arkitekterna SAR Ove Hidemark och Göran Månsson, Stockholm, uppdraget att utarbeta restaureringsförslaget. Handlingarna godkändes i princip av byggnadsstyrelsen i juli 1966 och arbetena igångsattes i september med Torshälla Byggtjänst som huvudentreprenör. Flertalet av de 1966–67 genomförda förändringarna har redan berörts på olika ställen i byggnadsbeskrivningen och här nedan lämnas endast en kortfattad sammanställning: Ett nytt vapenhus uppfördes på kyrkans södra sida; utvändig puts lagades och avfärgades rosa. Ett 1912 gjort vindfång innanför långhusets södra portal togs bort. Portalen rekonstruerades delvis till det ursprungliga utseendet och den norra långhusportalen, som sedan okänd tidpunkt varit igenmurad, togs upp så att det på kyrkans norra sida belägna pannrummet fick direkt förbindelse med kyrkorummet. Genom utbyte av den äldre pannan mot en modern elpanna frigjordes utrymme i pannrummet och gavs möjlighet att inreda en del av det till förberedelserum (som nämnts tjänstgör rummet nu som sakristia). Uppvärmningen av kyrkorummet ordnades till största delen med värmeslingor i golvet som överallt lades om med keramiska plattor. Golvnivån i långhus och kor sänktes något och golvnivån i tornet kraftigt för att komma i överensstämmelse med långhusets. För att bättre smälta in i den medeltida byggnaden gjordes det nya golvet inte helt horisontellt utan svagt sluttande upp mot pelarbaser och ytterväggar. Invändig puts rengjordes i hela kyrkan. I långhusets sydvästra del anordnades en dopplats. Den sydvästra pelaren frilades från bänkkvarter för att tillsammans med den nya entrévågen via vapenhuset understryka kyrkorummets karaktär av hallkyrka. Östra sakristian fick ny inredning. I tornets bottenvåning insattes toalett och städskrubb och en sedan 1682 igenmurad öppning till torntrappan i rummets sydvästra

Fig 34. Interiör av koret efter restaureringen 1911–12. Foto I Anderson 1945.

Interior of the chancel after the 1911–12 restoration.

hörn togs åter i bruk. Altaret nymurades och flyttades till korets västra travé. Orgelläktarens bröstning flyttades fram en knapp meter och predikstolen sänktes något. En helt ny bänkinredning insattes och bänkarna koncentrerades till mittskeppet och södra sidoskeppets östra del. Sydvästra delen av långhuset samt hela norra sidoskeppet lämnades utan bänkar. Belysningen ordnades med elektriska takarmaturer i sidoskeppen och i mittskeppet genom lågt placerade elektriska armaturer på pelarna; de äldre ljuskronorna över mittgången i långhuset bibehölls utan elektrisk belysning. Kyrkan återinvigdes den 4 juni 1967 och restaureringen hade då dragit en kostnad av närmare 400 000 kronor.

Efter 1967 har kyrkan inte undergått några mera betydelsefulla förändringar. Ett nytt orgelverk tillkom dock hösten 1980 och långhusets ljuskronor har av funktionella skäl försetts med elektrisk belysning.

Kalkmålningar

Sommaren 1911 då restaureringsarbeten igångsattes i kyrkan upptäcktes att under vitlimningen i koret fanns kalkmålningar som delvis var ganska välbevarade. Anmälan gjordes till riksantikvariens som genom Sigurd Curman företog en undersökning på platsen. Sedan man beslutat att målningarna skulle tas fram utfördes detta arbete av dekorationsmålaren Carl R Forsslund och som riksantikvariens kontrollant fungerade dåvarande kandidaten Sigurd Wallin.²⁴ Det visade sig att medeltida målningar ursprungligen täckt valvet och alla tre väggarna i korets östra travé samt dessutom den breda gördelbågen mellan de båda korvalven. I västra korvalvets norra kapp fanns en skadad målning som i stilen avvek från de övriga och synbarligen var betydligt senare utförd (se s 45). Vid konserveringen av målningarna ifylldes, enligt Wallin, skadade partier på färgytan, sammanhängande linjer, fortlöpande ornament odyt, där man med »största sannolikhet kunde bestämma det skadade partiets utseende.» Andra skadade fläckar gavs en färgton, »som gjorde dem i minsta grad iögonfallande och störande». Figurernas huvuden och andra ömtåligare och mera svårkompletterade detaljer ifylldes i de flesta fall inte. Vid restaureringen 1966–67 konserverades de då ganska hårt smutsade målningarna på nytt av konservator Sven Dalén, som trots det ovan sagda kunde konstatera att ett flertal fria kompletteringar gjorts i samband med framtagningen 1912.

Målningarnas huvudfärger är rödbrunt (*caput mortuum*) och grönt; i mindre utsträckning förekommer rött, gult och ljusblått. Svart har använts för konturteckning och vitt förekommer på flera ställen i figurernas dräkter som en tydlig, ljusare kontrast mot den grågula putsytan. Dekorationen är yttäckande vilket åstadkommit genom att tomrummet mellan figurscenerna fyllts ut med ornamentik, bestående av slingrande rankor samt blad och blommor i olika former, delvis målade med schabloner. Rankorna är av i huvudsak tre typer: en tunn ranka i rödbrunt med blad eller blommor i avvikande färg, använd på sköldbågarnas undersida och i de nedre svicklarna i östra och södra valvkapporna; en kraftigare ranka i rödbrunt och gråvitt på undersidan av valvets diagonalribbor samt en mycket fet och frodig blomranka (fig 35) i grönt och vitt, använd på undersidan av gördelbågen mellan valven och i den framställning av Jesse rot som fyller östra valvets norra kapp. Valvribbornas smalkanter är dekorerade med två olika schablonbårder, den ena med två rader halva och en rad hela kors, den andra sammansatt av flera

olika småblad. Rankor av den tunna, rödbruna typen är använda som dekoration på väggarnas valvpilastrar.

1918 publicerade Sigurd Wallin en ingående studie över medeltidsmålningarna i Torshälla. Han sammanställde dem med de 1872 framtagna målningarna i Ösmo kyrka och de hårt restaurerade målningarna i Vadsbro kyrka, upptäckta 1902. Wallin kunde visa att samtliga dessa målningar hade utförts av en och samma konstnär, i litteraturen kallad Peter efter den förmodade signatur som återfinns på en valvpelare i Ösmo. Till Peter har senare på stilistiska grunder också kunnat attribueras målningar i Vansö och Lids kyrkor i Södermanland, i Solna kyrka i Uppland samt i Sala landsförsamlings kyrka i Västmanland. I de två sistnämnda kyrkorna har Peter endast utfört en del av dekorationen, som fullbordades av den kände Albertus Pictor. Albertus har troligen också medverkat i Ösmo och Wallin gjorde i sin 1918 publicerade studie gällande att Peter varit Albertus' lärare. Peters verksamhet som kyrkomålare har med ledning av bevarade donatorsvapen i Ösmo och Vadsbro kyrkor kunnat dateras till 1450- och 1460-talen.²⁵ Hans stil visar att han tagit starka intryck av samtida tysk och nederländsk konst och man har antagit att han varit en till Sverige invandrad konstnär. Henrik Cornell och Sigurd Wallin har visat att Peters direkta förlagor skulle ha kunnat vara grafiska blad av den tyske monogrammisterna E S.²⁶

I det östra korvalvets valvkappor framställs följande motiv:

Östra kappan. Marie kröning (fig 36).

På en bred, gotisk bänk med fotpall framför sitter t v Gud Fader och t h Kristus. Mellan dem sitter eller knäböjer Maria med händerna knäppta framför bröstet. De båda guddomspersonerna lyfter tillsammans kronan över hennes huvud. Också den helige andes duva hjälper till, svävande mitt över kronan. Vid sidorna av gruppen fyra änglar av vilka de två övre framställs bedjande och med språkband (inskrifterna numera oläsliga), de nedre musicerande (ängeln t v spelar fiol, den t h luta). Också invid de nedre änglarna finns språkband. Valvytorna mellan figurerna är utfyllda med schablonmålade blommor i rödbrunt. Marias klänning är vit med svaga skiftningar i ljus blått. Gud Fader och Kristus har båda vita underdräkter och röda mantlar med grönt foder. Kronorna är gula, liksom kloten i Gud Faders och Kristus händer. Gloriorna är grå och bänken rödbrun.

Södra kappan. Kristi himmelfärd och Pingstundret (fig 37).

Fig 35. Blomranka på gördelbågen mellan korets båda valv. Foto 1981.

Flower trail on the transverse arch between the two chancel vaults.

Sammanställningen av de båda motiven till ett är ovanlig men förekommer också i Ösmo kyrka. Maria och apostlarna framställs knäböjande i två grupper på vardera sidan av en rund kulle. Längst upp i valvkappans spets försvinner Kristus upp mot himmelen; målningen är skadad men en rest av fötterna kan alltså urskiljas. Mellan Kristus och figurerna på marken svävar duvan från vars näbb utgår strålar till de knäböjandes huvuden; mellan figurerna och duvan finns dessutom ett långt språkband, lagt i V-form. Inskriften är nu till största delen oläslig, men har varit Apg 1 : 11 : *Viri Galilaei, quid statis aspicientis in caelum? Hic Iesus, qui assumptus est a vobis in caelum* (= I galileiske män, varför stå I och sen mot himlen? Denne Jesus, som har blivit upptagen från eder till himmelen, (han skall komma igen på samma sätt som I haven sett honom fara upp till himmelen)). Som fond mellan figurerna har använts samma schablonmålade blomma som i östra valvkappan.

Västra kappan. Simsons strid med lejonet (fig 38).

Lejonet är avbildat i ren profil och vänt åt vänster. Över det står Simson i halvprofil och bänder med händerna upp lejonets uppåtriktade gap. Simson är framställd som en smärt och skägglös yngling, klädd i kort åtsittande rock med utstående skört och på ben och fötter åtsittande hosor. Dräkten är gråvit och bärs ovanpå ett grönt underplagg. Lejonet är målat i grågult; på dess kropp står i minuskler ordet »leo», framför Simsons ben läses »Sāpsō.» På vardera sidan om mittgruppen har i den låga och breda valvkappan insatts en mansfigur av vilka den vänstra räcker ut tungan och den högra drar lejonet i svansen. Figurerna har en påtaglig karaktär av utfyllnad, behövlig på grund av valvkappans form, och är knappast avsedda att ha något innehållsligt samband med mittgruppen. Deras dekorativa karaktär understryks av att från dem utgår en del av det rankverk i rödbrunt som bildar bakgrund till scenen.

Norra kappan. Jesse rot (fig 39).

Nedtill i mitten ligger Jesse med huvudet vilande mot högra handen. Figuren är skadad och ganska svår att urskilja. Från bröstet växer upp en kraftig blomranka i grönt och vitt (jfr ovan) i vars tolv stora blommor sitter lika många av Gamla testamentets patriarker och profeter, avbildade i halvfigur med resp namn på ett kort språkband. Omedelbart ovanför Jesse grenar sig rankan och i förgreningspunkten sitter Maria med Kristusbarnet i sitt knä (fig 40). Namnet är på några av språkbanden helt utplånat eller svårtytt. Sigurd Wallin återger följande namnlista: Moses, Aron(?), Abraham, Isak, Jakob(?), David, Salomo, Esaias, Daniel, Job(?), – ? –. Av de enskilda figurerna är Abraham ikonografiskt märklig därigenom att han framställs läsande i en uppslagen bok och med vänster hand hållande ett par Brillor framför ögonen (fig 41). Framställningar av glasögon i svensk medeltidskonst har behandlats i ett par år 1935 publicerade uppsatser av Ivar Schnell.²⁷ Bilden i Torshälla kyrka ansåg Schnell vara den äldsta glasögonframställningen i Sverige och en av de överhuvudtaget mycket fåtaliga medeltidsbilderna av en glasögonförsedd gammaltestamentlig person. Brillorna uppfattades fram till senmedeltiden som en symbol för värdighet och lärdom och har i Torshälla tydligen till uppgift att beteckna Abrahams gudomliga vishet. De är sk nitbrillor – en tidig typ bestående av två skaftade läsglas som är hopnitade vid skaftens ändar. Omständigheten att Abraham håller Brillorna med vänstra handen kan enligt Schnell innebära att målaren som förlaga använt ett träsnitt som skurits utan hänsyn till att avdraget måste bli omvänt i förhållande till stockens bild. Han återger ett kopparstick i Münchens uni-

Fig 36. Marie kröning. Kalkmålning i det östliga korvalvets östra kapp. Foto R Bennett 1981.

The Coronation of the Virgin. Plaster painting in the east web of the east chancel vault.

Fig 37. Kristi Himmelsfärd och Pingstundret. Kalkmålning i det östliga korvalvets södra kapp. Foto 1981.

The Ascension of Christ and the Pentecostal Miracle. Plaster painting in the south web of the east chancel vault.

versitetsbibliotek, tillkommet 1461 och återgående på ett några år äldre, inte bevarat träsnitt. Bilden visar en läsande, glasögonförsedd profetfigur och har stora likheter med Abrahamsbilden i Torshälla.

Väggfältet under sköldbågen åt öster täcks av en framställning av Yttersta domen (fig 42). Målningens

nedre del är till stor del utplånad, vad gäller helvetesframställningen möjligen avsiktligt bortknackad. I kompositionens mitt tronar Kristus på regnbågen. Han flankeras av två knäböjande figurer, Maria och Johannes döparen, avbildade i halvprofil. På ömse sidor av bildfältet skimtar dombasunänglar med nu oläsliga

Fig 38. Simsons kamp med lejonet. Kalkmålning i det östliga korvalvets västra kapp. Foto 1981.

Samson's fight with the lion. Plaster painting in the west web of the east chancel vault.

språkband. Av helvetesframställningen som upptagit bildfältets nedre högra del finns en mindre rest kvar i form av en kvinna som förs bort av två musicerande djävlar. Nedtill på vänster sida syns en ängel, bärande en salig själ, samt Himmelrikets port där Petrus tar emot de saliga. Längst ned i bildfältet finns rester av

uppväckta som stiger ur sina gravar. Som bakgrund har använts samma schablonblomma som i framställningen av Marie Kröning på den ovanför liggande valvkappan.

Av norra väggfältets målningar är numera bara några färgspår bevarade och det är omöjligt att avgöra vilket motiv som framställts där. Södra väggfältet har på var-

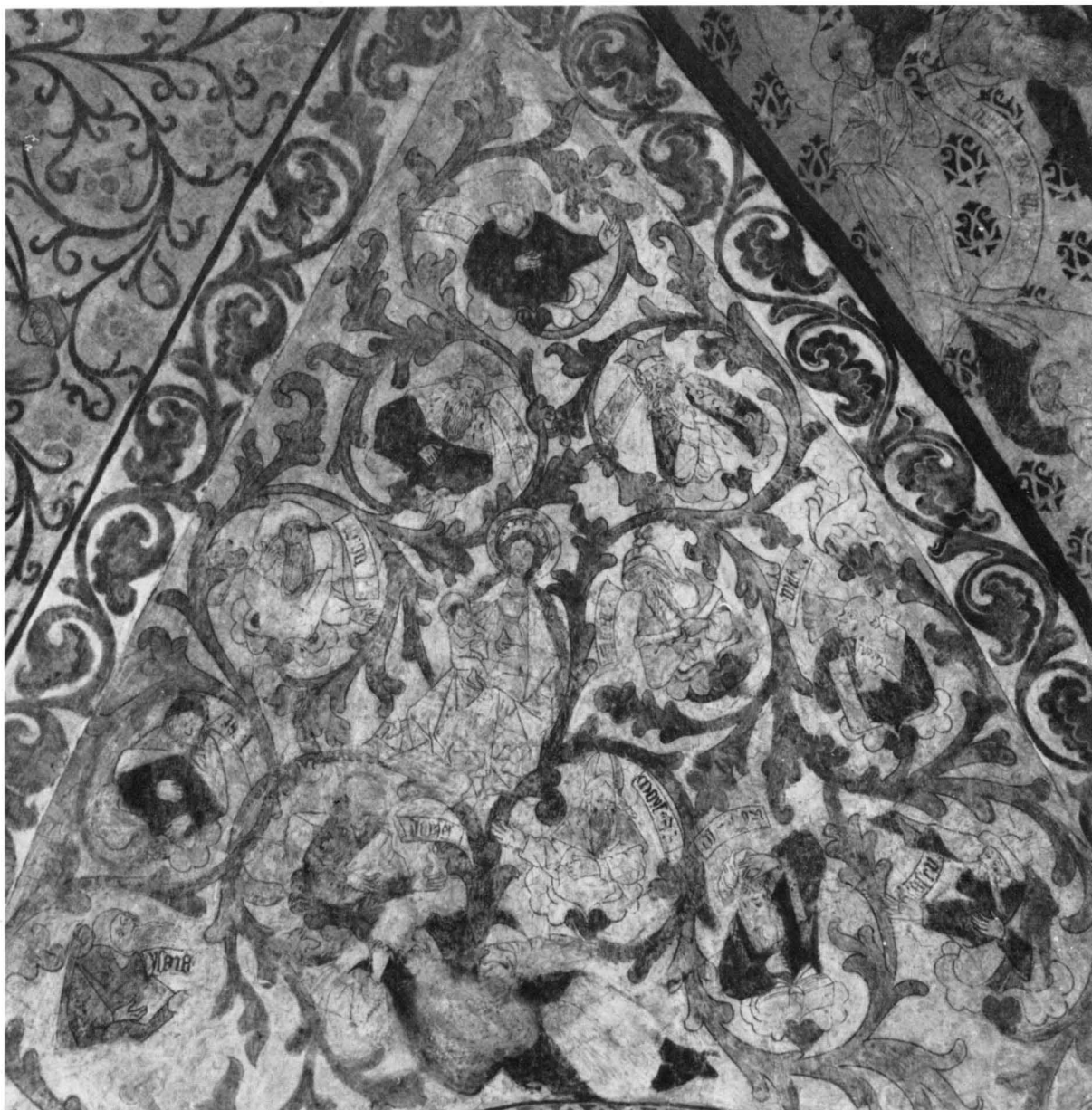

Fig 39. Jesse rot. Kalkmålning i det östliga korvalvets norra kapp. Foto 1981.

The Tree of Jesse. Plaster painting in the north web of the east chancel vault.

dera sidan om fönstret en fragmentarisk figur. Till höger syns överkroppen av en kvinna med gloria, under ett tak, buret av stolpar (fig 43). Troligen utgör bilden en rest av en scen med Jesu födelse. Till vänster om fönstret har antagligen Bebådelsen framställts. Övre

delen av ängeln är bevarad medan Mariabilden förstörts i samband med fönstrets upphuggande eller förstörande. Som bakgrund i båda scenerna har använts schablonblommor; uppåt och nedåt avgränsas bilderna av schablonbårder med hela och halva kors. I det låga

Fig 40. Madonnan med barnet. Detalj av Jesse rot, fig 39. Foto 1981.

Madonna with the Child. Detail of the Tree of Jesse, fig 39.

Fig 41. Abraham, läsande i en bok och med ena handen hållande ett par nitbrillor framför ögonen. Detalj av Jesse rot, fig 39. Foto 1981.

Abraham reading a book and holding, with one hand, a pair of medieval spectacles before his eyes. Detail of the Tree of Jesse, fig 39.

bågfältet ovanför fönstret har också funnits målningar men de obetydliga fragment som bevarats där är inte tillräckliga för att ge en antydning om motivet.

I korets västra travé finns målningar på valvets diagonalribbor, på sköldbågarna i norr och söder samt i valvets norra kappa. Otydliga målningrester finns också på det norra väggfältet, t v om fönstret. De ornamentala målningarna på ribbor och sköldbågar är till stor del kompletterade vid framtagningen 1912. Valvribborna har på undersidan en ranka av växtmotiv i balusterliknande former och på undersidan av vardera sköldbågen finns en kraftig bladranka; i norr med inflätade blommor, i söder med frukter. På ribbornas och sköldbågarnas smalkanter finns bla ett veckat band med rosor i vinkeln mellan varje veck och ett annat, vikt i spiral kring en gren med regelbundet utskjutande knoppar. Målningen i valvkappan framställer Kristi

uppståndelse (fig 44). I bildens mitt stiger Kristus ur graven, omgiven av en strålkran; i förgrunden till vänster ses en fruktträdgård och i fonden Jerusalems stad med tinnar och torn. Scenen avgränsas uppåt och nedåt av horisontella band, det övre bågformigt brutet på mitten, det nedre med rester av en inskrift på latin – endast enstaka bokstäver är numera läsliga. Också bildframställningen är mycket skadad och särskilt i mitten delvis utplånad. I svickeln ovanför scenen finns kraftiga bladornament; i den nedre högra svickeln finns bladornament samt en »PILEKAN» med tre ungar som matas med blod från fågelns eget bröst. En motsvarande allegorisk framställning har troligen funnits också i den vänstra nedre svickeln, men är nu utplånad. Med undantag av de 1912 målade ornamentala partierna är målningarna i sin helhet numera mycket bleka. Huvudsakliga färger är rödbrunt och grönt samt för konturteckning svart. Målningarnas stil har behandlats av bla Rune Norberg, som visat att det västra kor-

Fig 42. Yttersta domen. Skadad kalkmålning på korets östra vägg. Foto S Wallin 1911.

The Last Judgement. Damaged plaster painting on the east wall of the chancel.

valvet med stor säkerhet dekorerats av samme konstnär som utfört de år 1589 signerade målningarna i Glanshammars kyrka i Närke.²⁸ I Glanshammar förekommer fyra olika konstnärssignaturer av vilka initialerna »A I R» antagits syfta på den ansvarige mästaren. Enligt Nils Strömbom torde mästern A I R vara identisk men Anders Iordansson Ryttare som på 1580- och 1590-talen arbetade för hertig Karl, bl a på hans gård Segersjö i Närke. Anders Iordansson kan följas i mantals- och tiondelängder mellan 1577 och 1592. 1588 antogs han till ryttare och åtnjöt 1589–1590 skattefrihet. Mantalslängderna visar att han också i början av 1590-talet var föremål för hertigens välvilja och hade påfallande goda ekonomiska förhållanden. Beträffande dateringen av målningarna i Torshälla kyrka ligger det nära till hands att sammanställa dem med den vädjan

om hjälp som församlingarna avsånde till hertigen år 1594.²⁹ Kyrkans vederlag räckte då nätt och jämnt till vinet och oblaterna; altaret stod »bart och skallogt» och man behövde ett nytt altarkläde. Inte osannolikt hörsammade hertigen Torshällabornas begäran också genom att låta en av sina hantverkare dekorera koret i kyrkan.

Ytterligare några fragment av kalkmålningar finns i kyrkan. På vardera valvpilastern i den nuvarande triumfbågen och på de båda pilastrar som flankerar tornbågen finns invigningskors, målade i rödbrunt och grått inom två eller tre koncentriska cirklar. Korsen hör sannolikt samman med den invigning som skett efter långhusets välvning någon gång under 1400-talet. Korsens diameter ca 70 cm.

Fig 43. Jesu födelse (?). Skadad kalkmålning på korets södra vägg. Foto H Cornell 1966.

The Birth of Christ (?). Damaged plaster painting on the south wall of the chancel.

I östra sakristian finns i valvet och på södra väggen rester av en grovt utförd senmedeltida dekoration i röd-brunt. I valvets norra och södra kappor finns strödda stjärnor, i den östra ett växtornament (stiliserat livsträd?) och i den södra ett vertikalt band. Södra väggen

Fig 44. Kristi uppståndelse. Kalkmålning, sannolikt från 1590-talet, i det västliga korvalvets norra kapp. Foto 1981.

The Resurrection. Plaster painting probably from the 1590's in the north web of the west chancel vault.

har ett likarmat kors inom ett cirkelformigt band, ett parflikigt växtornament och ett horisontellt band med snedskraffering. Övriga väggtyr är omputsade.

Beträffande draperimålning på nedre delen av kyrkorummets väggar, se s 27–28.

Inredning och inventarier

Altare

Altaret är sedan 1967 fristående och placerat strax väster om bågen mellan korets båda valv. Det är delvis putsat och vitmålat. Ett parti mitt på altarets fram- och baksida samt större delen av kortsidorna har beklädnad av slipad brun kalksten. Av brun kalksten är också altarskivan med en smal hålkäl vid övre kanten och

fem inhuggna kors. Altaret, som uppmurades av vid restaureringen tillvarataget gammalt tegel, står på en låg avsats, 12 cm högre än golvet i korets östra travé. Altarets mått: höjd 106 cm, bredd 260 cm, djup 110 cm.

Vid 1911–12 års restaurering påträffade den dåvarande antikvariske kontrollanten, Sigurd Wallin, i

det nuvarande korets östra travé en altargrund.³⁰ Den undersöktes åter 1966–67 och bestod av korsvis lagda tegelskift. När resterna av grunden därefter avlägsnades visade det sig att den till större delen var uppförd ovanpå ett i det närmaste intakt altare av gråsten, vilket dock saknade själva altarskivan. Altaret var 220–240 cm stort och vitkalkat till ett djup av 80 cm från överkanten. Den sistnämnda bör ha legat obetydligt högre än grundstenarna för det nuvarande korets 1400-talsvalv, vilket visar att altaret inte kan ha varit i bruk efter valvens tillkomst. Eftersom det på grund av sin storlek knappast kan ha tjänat som lekmanaltare i 1100-talskyrkan har det med största sannolikhet utgjort huvudaltare i den utbyggda 1300-talskyrkan.

I kyrkans handlingar omtalas altaren första gången i räkenskaperna för 1611. I samband med att man då lät uppföra ett korskrank (se nedan) erhöll »Wesby Swen» ett arvode för att han murade ett altare, som dock inte beskrivs närmare. 1632 »renoverades heela Choren, således att Altarett flyttes in till gaffwelen och ... bygdes itt Nydt litett Altare fram wid thet stora ...» Uppgiften om det mindre altaret, som byggdes intill det stora, har antagits syfta på ett s k kakaltare, på vilket barnaföderskor offrade matvaror vid kyrktagningen. Vid undersökningarna i koret i samband med restaureringen 1966–67 påträffades i nordöstra hörnet, intill valvpilastern, gråstensgrunden till ett litet sidoaltare, 1×1,3 m, som förmodligen är identiskt med det 1632 tillkomna.

1801 bräckkläddes altaret. Vid restaureringen 1911–12 flyttades det ut ett stycke från väggen för att ge bättre tillträde till källaren under sakristian (fig 34). Nedgången till källartrappan befann sig tidigare under själva altarbordet.

Altarring

Den sedan 1967 använda altarringen är utformad som ett enkelt räcke av järn. Sarg och knäfall är stoppade och klädda med naturfärgat skinn. Före 1966 fanns en rund altarring, genombruten med snidade dockor (fig 34). Den insattes 1912 och var utförd av bildhuggaren Albin Helldén.³² 1774 förfärdigades enligt räkenskaperna en »ny Alt: Disk» och målades samma år. Den ersattes 1875 av en rund, genombruten altarring med balustrar (fig 32). Ett stycke av denna sistnämnda altarring är bevarat och förvaras i tornet.

Altartavlor

Som altartavla fungerar sedan 1912 en oljemålning, framställande Korsbärandet, insatt i ett altarskåpslik-

nande ramverk av i låg relief skulpterad ek (fig 45). Målningen, som beställdes i samband med 1911–12 års restaurering, utfördes av konstnären Axel Törneman³¹ och är signerad av denne 1912. I bildens mitt ses Kristus, dignande under korset, i förgrunden till höger krigsmän och i bakgrunden till vänster sörjande. Blått är dominerande färg, i övrigt förekommer främst rödbrunt och gulbrunt. Målningens mått: 113×211 cm. Det omgivande ramverket ritades av arkitekten Ivar Tengbom medan själva skulpturarbetet utfördes av den i landsförsamlingen bosatte bildhuggaren Albin Helldén.³² Dörrarna har tidstypisk ornamentik i form av stiliserade moln, rosor och stjärnor. Insidorna förgylldes 1966–67 för att altartavlan med dörrarna i utfällt läge bättre skulle harmoniera med korets arkitektur och färgsättning. På överstycket, vars mittparti är något förhöjt, finns ett liggande lamm, ett kors samt »INRI». Lammet är omgivet av de olika planettecknen samt symbolerna för brödet och vinet: sädesax och druvklasar. På predellan läses: »Genom hans sår bliva / vi helade.» Total höjd 240 cm, bredd 263 cm.

Två skisser till alternativ utformning av altarmålningen utfördes av Törneman i akvarell och den ena av dem förvaras nu i pastorsämbetets arkiv. Motiv är den uppståndne Kristus, omgiven av änglar. Mått: 61×53,5 cm (utan ram). Den andra skissen, med motiv: »Jesus ställer fram ett barn som den störste i himmelriket» befinner sig numera i privat ägo.

En äldre altartavla (fig 46) är numera uppsatt i långhusets norra sidoskepp på västra väggen. Tavlan är en oljemålning på duk, föreställande Getsemane. Den är uppåt bågformigt avslutad och inramad i en förgylld ram med tidigt gustavianska former. Tavlan skänktes 1774 av brukspatronen Hallgren på Holmens bruk. Samma år bekostade församlingen, som ovan nämnts, en ny altarring. Målningen är av relativt god kvalitet, men det är inte känt vem som utfört den.

Altarskåp

Ett senmedeltida altarskåp³³ såldes år 1780 till grannförsamlingen Tumbo, enligt räkenskaperna för en summa av 150 Rdr kmt. Skåpet står nu på altaret i Tumbo kyrka. Det är ett svenskt arbete från omkr 1475 och består av corpus och ett par dörrar med skulpterad insida och målad utsida. I corpus avbildas Kristi korsfästelse och på sidorna om denna framställning två manliga och två kvinnliga helgon i nischer. I övre vänstra nischen ses ett kvinnligt helgon med förlorat attribut, i övre högra nischen den heliga Dorotea med sin blomsterkorg. De undre nischerna upptas av två heliga konungar, numera utan attribut men säkert

Fig 45. Altartavla, tillkommen i samband med restaureringen 1912. Målningen av Axel Törneman, det omgivande ramverket utfört av Albin Helldén efter ritning av Ivar Tengbom. Foto R Bennett 1981.

Altar-piece made at the 1912 restoration. The painting by Axel Törneman, the surrounding frame by Albin Helldén after a drawing by Ivar Tengbom.

S. Olov och S Erik. I vänstra flygeln framställs Maria med den döde Kristus i sitt knä och omgiven av sörjande. Högra flygeln visar korsbärandet. Målningarna på dörrarnas utsidor visar fyra helgonpar, tre kvinnliga och ett manligt. Det övre vänstra paret utgörs av S Katarina med svärd och S Barbara med torn, det nedre högra av Johannes evangelisten med kalk och S Nikolaus (S Eskil?) med sina stenar. De båda övriga helgonparen har genom senare övermålningar blivit omöjliga att identifiera. På en sockenstämma i Tumbo den 11 juni 1780, då man beslöt inköpa skåpet, var också en målare från Torshälla närvarande och erbjöd sig att då skåpet hämtats ackordera om dess iståndsättande, ett uppdrag som han av skåpets senare skick att döma tydligen erhö.

Altarkrucifix

Altarkrucifix av silver. Modernt, med starkt stiliserad Kristusfigur. Signerat av Erik Sand, Strängnäs, och Kurt Landgren, Torshälla 1969. Höjd 47.5 cm. Korset är under icke gudstjänsttid inlåst och på altaret står en replik i försilvrad lättmetall.

Medeltida träskulptur

S Birgitta, skulptur av lövträ (lönn?) med spår av polykromering i rött, brunsvart och grönt (fig 47). Helgonet framställs sittande på en bred, gotisk stol. Hon bär dok och slöja och håller en uppslagen bok i knäet. Kring midjan ett brett bälte av sammanfogade rektangulära plåtar. Också skulpturens ryggsida har varit målad. Svenskt arbete från 1400-talets mitt. Höjd 96 cm.

Fig 46. Altartavla, skänkt 1774 av brukspatronen Hallgren, Holmens bruk. Nu i långhusets norra sidoskepp. Foto ATA.

Altar-piece donated in 1774 by Hallgren, Holmens bruk. Now in the north aisle of the nave.

Skulpturen står på en murad hylla på västra sidan av mellersta pelaren i södra raden.

Krönt, kvinnligt helgon, troligen S Katarina. Stående figur med delvis bevarad polykromi i guld, blått och rött (fig 48). Skulpturen är restaurerad, senast 1967, varvid några skadade detaljer kompletterats. Helgonet står i mjuk kontrapost och håller i höger hand en (delvis kompletterad) uppslagen bok. Övriga attribut saknas men en kvarstående kraftig järnspik i figurens vänstra sida har sannolikt varit fäste för ett hjul.

Fig 47. S Birgitta, träskulptur från 1400-talets mitt. Svenskt arbete. Foto R Bennett 1981.

St Bridget, wooden sculpture, mid 15th century. Swedish work.

Kronans uddar saknas. Skulpturen är inställd i ett ursprungligt skåp, som varit försett med en baldakin men som saknat dörrar. Skåpets målning i rött, grönt och guld är bevarad. Ett överstycke från en tidigare restaurering avlägsnades 1967. Svenskt eller nordtyskt arbete från 1400-talets slut. Skulpturen är uppställd på västra sidan av västra pelaren i södra raden. Höjd inkl skåpet 123 cm, figurens höjd 68 cm.

S Gertrud, skulptur med relativt välbevarad polykromi (fig 49). Helgonet framställs krönt, stående med en

Fig 48. S Katarina (?), träskulptur från 1400-talets slut. Svenskt eller nordtyskt arbete. Foto R Bennett 1981.

St Catherine (?), wooden sculpture, end of the 15th century. Swedish or North-German work.

Fig 49. S Gertrud, träskulptur från 1400-talets slut. Svenskt arbete. Foto R Bennett 1981.

St Gertrude, wooden sculpture, end of the 15th century. Swedish work.

kyrka i höger och en bokpåse i vänster hand. Mantel med förgylld utsida och blått foder. Underklädnad i guld och brunt. Kronans uddar avbrutna. Skulpturen står på en triangulär plint och framför ett ryggstycke som saknat dörrar men haft en (nu förlorad) baldakin. Ryggstycket är ganska grovt målat (möjligen ommålat) i rött, mörkblått, brunt samt vitt och med rester av en förgylld gloria. Svenskt arbete från 1400-talets slut. Total höjd 108 cm, figurens höjd 80 cm. Skulpturen står i södra sidoskeppet mot östra väggen.

S Göran till häst, skulptur med relativt välbevarad målning (fig 50). Ryttaren är klädd i röd vapenrock och förgyllda hosor. På huvudet bär han en hatt med upp-vikt brätte och hög kulle med plymer. I högra handen ett spjut, den vänstra håller tömmen (spjut och töm senare kompletterade). Den grovt skulpterade hästen är mörkbrun, sadeln röd. Svenskt arbete från 1400-talets slut. Höjd 97 cm (hästen 66 cm). Står i södra sidoskeppet, i nischen på östra väggen.

Ett möjligen medeltida krucifix förstördes vid

Fig 50. S Görän, träskulptur från 1400-talets slut. Svenskt arbete. Foto R Bennett 1981.

St George, wooden sculpture, end of the 15th century. Swedish work.

kyrkans brand 1873 och skall då ha förvarats i ett vedskjul intill tornet.³⁴ 1831 var krucifixet uppsatt »nära Orgelläktaren på norra sidan». I räkenskaperna för 1704 finns en uppgift om att »Christi Crucifix» då flyttades, möjligen från sin ursprungliga plats i triumfbågen. En tradition att också skulpturer av de båda rövarena skall ha funnits i kyrkan skulle tyda på att krucifixet tillhört en altarprydnad, men att döma av Olof Hermelins berättelse om kyrkan från slutet av 1860-talet har det verkligen varit fråga om ett senmedeltida triumfkrucifix. Han beskriver nämligen skulpturen som en korsfäst Kristus, liknande dem i Tumbo och Torpa, törnekrönt och omgiven av evangelistsymbolerna.³⁵

Predikstol

Predikstol i barockstil, av ek med sparsam förgyllning och målning i svart samt ljus beige (fig 51). Den är

uppsatt på den östliga av långhusets pelare i norra raden. Predikstolen består av korg, ljudtak och trappa. Korgen är bruten i sex sidor, åtskilda av manliga hermer, av vilka några är utförda som draperifigurer och de övriga bär krigisk utstyrsel. I vart och ett av fälten mellan hermerna står en figur i friskulptur mot bakgrund i form av en snäcka. Från vänster till höger ses: Matteus, Markus, Kristus, Lukas, Johannes, Matteus (evangelisten Matteus förekommer sålunda två gånger).

Ovanför figurfälten, närmast sargen, åtskiljs korgens sidor av konsoler med mans- eller kvinnohuvuden i relief och mellan konsolerna finns smala fält med rankornamentik. På korgens nedre del har postamenten under hermpilastrarna dekor i form av fruktknippen i relief, omväxlande med lejonmasker. Mellan postamenten finns rektangulära fält med rankornamentik. Trappan, som är rak och riktad åt norr har bröstvärn med tre släta fyllningar. Listverket avviker från det på korgen i övrigt och visar tydligt att trappan tillkommit senare. På bröstvärnets insida finns en repstavsliknande ledstång som förmodligen utgör en del av en senmedeltida ljusstav, nu svartmålad men med spår av äldre målning. Staven är något avsmalnande mot den ena änden. I den andra finns ett sågat, 7 cm djupt urtag i vilket något varit fäst. Stavens totala längd är 200 cm varav 160 cm i repstavsform. I den ände som är försedd med urtaget är staven slät. Över predikstolen finns ett femsidigt ljudtak med rikt listverk och på översidan kontursågade frontoner. I hörnen mellan sidorna finns mans- eller kvinnohuvuden, delvis förgyllda och i hörnen mellan översidans frontoner svarvade knoppar. Ljudtakets undersida har en inristad sol och stjärnor, allt omgivet av beslagsliknande ornamentik i låg relief.

Bakom predikstolen finns på pelarens södra sida ett 1912 tillkommet målat draperi i brunt och på den västra sidan en målad inskrift: »TV+STYKER+ / SKAL+PREDI/KAS+I+FÖR/SAMBLIN/GHEN+NE/MLIGA+LA/GEN+OCH+EVA/NGELIVM+.»

Predikstolen beställdes enligt beslut av sockenstämman i maj 1641 hos »Mester Mechill» i Strängnäs mot ett överenskommet arvode av 400 daler kopparmynt. Om denne »Mechill» eller Michael Rechner, som domkyrkosnickaren enligt domkyrkans böcker hette vid denna tid, är inte mycket känt, men man vet att han utförde snickeriarbetet och bildsnideriarbetet vid en stor ombyggnad av domkyrkans orgel åren 1636–40 och att han 1644 uppförde en senare riven läktare i norra sidoskeppet. De i senare tid åtskilligt omändrade predikstolarna i Fogdö och Husby-Rekarne kyrkor

Fig 51. Predikstol av domkyrkosnickaren i Strängnäs, Michael Rechner. Uppsatt 1642. Foto 1981.

Pulpit by Michael Rechner, carpenter at Strängnäs Cathedral. Erected in 1642.

visar så stora likheter med Torshällapredikstolen att de måste ha utförts av Rechner.³⁶

I förteckningen över förbättringar av kyrkan åren 1628–45 omtalas att predikstolen 1642 var färdig och uppsatt samt att den kom att kosta något mer än den i kontraktet med snickaren överenskomna summan eller 452 daler 8 öre kopparmynt. Predikstolen hade bekostats genom en allmän insamling. I samband med uppsättandet tillkom möjligen inskriften på valv-pelarens västra sida.

1764 erhöll organisten Olof Lindberg ersättning för att han målat »en Sohl . . . å Predikestohlen», möjligen identisk med den förgyllda strålsol av trä som nu är uppsatt på långhusets östra gavel, över bågen mot koret. 1774 framhöll pastor för kyrkorådet »at som nuvarande herrskap på Holma bruk gifwer Kyrkan en dyrbar present af en ny präcktig altartafla, hwilken snart hitkommer; så skulle icke mindre tjena till prydnad, om Predikstolen blefwe förgylt, som nu är ganska mörk och oansenlig, på det, at det ena måtte swara emot det andra . . .» Kyrkorådet beslöt i enlighet med förslaget och samma år nedtogs, ommålades och förgylldes predikstolen för en summa av närmare 830 daler. Säkerligen var det i detta sammanhang som den nuvarande trappan tillkom. 1783 utbetalades 48 daler för ytterligare målning och förgyllning på predikstolen. 1786 målades pelaren bakom predikstolen; det bruna draperi som nu finns där härrör dock inte från detta tillfälle. Det sistnämnda målades upp i samband med restaureringen 1912, sedan rester av ett draperi i blått påträffats – säkerligen den 1786 tillkomna dekoren. Vid kyrkans reparation 1875 målades predikstolen vit, enligt en signatur på ljudtaket av gesällerna O F Syrén och A Nilsson. Vid restaureringen 1911–12 befriades den från samtliga sentida övermålningar av dekorationsmålaren Carl R Forsslund. 1966–67 borttogs predikstolens sekundära underdel, varvid det visade sig att den vilade på ett pryddigt murat postament av tegel. Predikstolen sänktes till ursprunglig höjd över golvet.

Timglas

Vid predikstolen är fäst ett timglas (fig 52) med fyra glas i ställ av förgyllt trä. Stället sitter på en ståndare i form av en fyrkantig pelare från vars nedre del fyra kraftiga S-formiga voluter med akantusbladverk skjuter ut. Pelaren kröns av en bevingad döds-kalle och över denna en kvist med stjärnformig blomma. Det hela står på en kvadratisk, svartmålad fotplatta med de på sidorna målade initialerna »N:D:G/M:N» samt årtal: »A° 1735.» Höjd 102 cm. Restaurerat 1967.

Ett äldre timglas omnämns i räkenskaper från 1667 då det

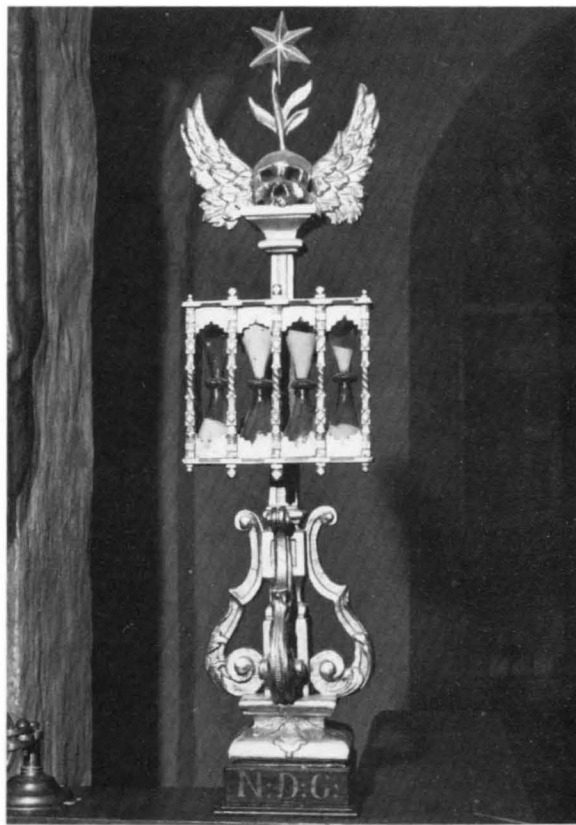

Fig 52. Timglas på predikstolen. Daterat 1735. Foto 1981.

Hour-glass on the pulpit. Dated 1735.

blev lagat. 1774 i samband med predikstolens ommålning fick det nuvarande timglasets fyra nya glas med sand (räk). Ursprungligen var det placerat på korgens västra sida men flyttades enligt beslut av sockenstämman 1816 till nuvarande plats på östra sidan eftersom det ansågs skymma dagsljuset från det bakom predikstolen belägna fönstret på norra sidan.

Bänkinredning

Nuvarande bänkinredning, målad i blått och beige, är öppen och tillkommen 1967. I långhusets mittskepp finns på södra sidan åtta och på norra sidan elva bänkar. I södra sidoskeppet står fyra bänkar utmed väggen, placerade i två rader. Tre korta bänkar av samma typ som de övriga står invid bågen mot koret på norra sidan, vända mot mittskeppet. Norra sidoskeppet, liksom koret, saknar helt bänkinredning.

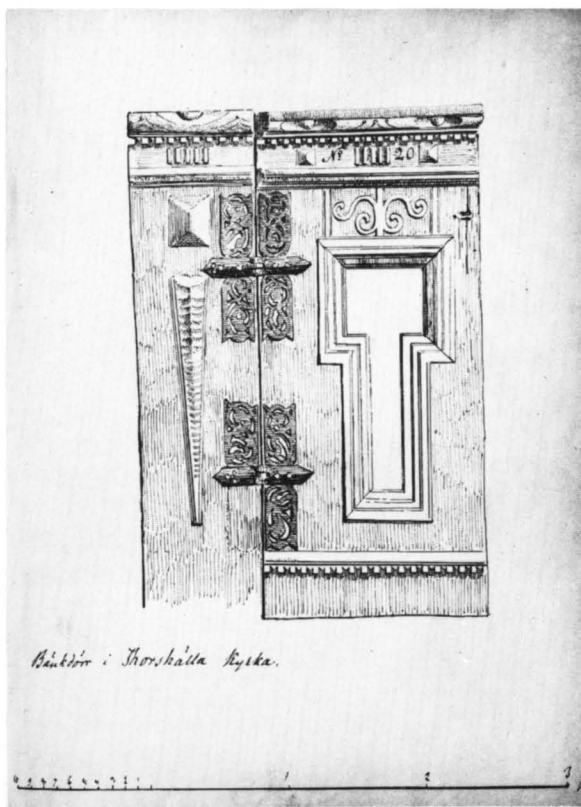

Fig 53. Bänkdörr och bänkgavel, sannolikt från en bänkinredning som anskaffades åren 1630 och 1631. Teckning 1866 av O Hermelin i ATA.

Pew door and pew gable, probably from pews acquired in 1630 and 1631. Drawing by O Hermelin, 1866.

Den närmast föregående bänkinredningen hade anskaffats i samband med restaureringen efter branden 1873 (fig 33). Några av dessa öppna bänkar i tidstypisk stil sparades 1967. En står nu i tornrummet och de övriga förvaras på kyrkvinden.

Före 1873 fanns en sluten bänkinredning, uppdelad i fyra större bänkkvarter i långhuset. Bänkarna på norra sidan om mittgången var på vanligt sätt avsedda för kvinnor och de på södra sidan för män. Bänkarna väster om tvärgången tillhörde landsförsamlingen och de öster om tvärgången stadens invånare.

Första gången bänkinredning nämns i kyrkans äldre handlingar är 1611. Detta år byggdes »en rad stolar vid Södra vägen» och 1612 »then stolaradhen som är Södher widh weggen framme för södra Kyrckio dören.» 1629 beslöt sockenstämman att några nya bänkar skulle byggas i koret. Året därpå erhöll snick-

aren 49½ daler i arbetslön för bla »stolarna i kyrkian» och senare samma år utbetalades ytterligare 12½ daler för tre nya bänkar. 1631 beslöts att »böndernas stolar byggias ifrå storgången till pallen» och att detta beslut genomfördes bekräftas i den i räkenskaperna ingående förteckningen över ändringar och reparationer 1628–1645. Där uppges att år 1630 »bygdes Nye borgare Stolar ifrå Choren och in till funten på båda sijdor om gången.» 1631 »bygdes Nya Stolar åth Sochnemennerna ifrå funten och in till Tornett på båda sijdor åth Manfolk och Quinfolk». Det är möjligt att de 1630 och 1631 tillkomna bänkarna alltjämt utgjorde stommen i den bänkinredning som slopades på 1870-talet. Att rester av den fanns kvar ännu 1866 framgår av en teckning (fig 53) av Olof Hermelin i ATA.

När dopfunten 1645 flyttades fram i koret bestämdes att kvinnfolksbänkar skulle byggas på dess gamla plats. 1706 tycks bänkinredningen till stor del ha förnyats. Smeden fick betalt för femton par gångjärn till bänkdörrar och snickaren för nio helt nya bänkar med golv och dörrar. För »bondquinfolksraden» hade tillverkats nio nya bänkar, tydligen något enklare och på »manfolksraden der bönderna stå» reparerades bänkarna med nya syllar, nya dörrar och nytt golv. Bänkarna målades tillsammans med en stor del av den övriga fasta inredningen samma år av målaren Anders Gättman.

En ny bänkinredning – i bruk till 1873 – tillkom åren 1760 och 1761 i större delen av kyrkan. Med mästare Nils Hellblom slöts 1760 ett kontrakt om tjugo bänkars byggande i kyrkan för 700 daler kmt. Bänkarna blev färdiga året därpå, då också snickarna Bergman och Ullman fick ut sitt överenskomna arvode på 1 000 daler för trettioåtta nya bänkar. Den nya bänkinredningen målades 1766. Landsförsamlingen fick dock nöja sig med sina äldre bänkar. När kyrkoherden på en sockenstämma 1777 »påminde, at med Tälgstensgålfwets inläggande på stora gången wid landsförsamlingens bänkar nu i sommar borde fortfaras, blef swarat at bänkarna skola förut med sitt underlag göras nya.» Våren 1778 anmäldes att landsförsamlingen kommit »öfwerens att nu i sommar förfärdiga sina bänkar i kyrkan.»

Läktare

Orgelläktaren i väster (fig 26) är sedan restaureringen 1911–12 indragen i tornrummet men sträckte sig tidigare fram till det första pelarparet från tornet räknat. Den uppfördes ursprungligen år 1667 vilket framgår av räkenskaperna för detta år. Till läktaren levererades 8 bjälkar à 1 daler, 3 tolfte snickarbräder och 3 tolfte

Fig 54. Ovan orgelläktarbarriärens fyra äldre bildfält med motiv ur Johannes Uppenbarelsebok och inskrifter ur Psaltaren. Till höger ses de träsnitt ur Gustav II Adolfs bibel 1618 som av målaren använts som förlaga. Nederst till höger det vid restaureringen 1911–12 kompletterade bildfältet, målat i med de övriga överensstämmande stil av Carl R Forsslund. Foto 1981.

Above, the four older pictorial fields of the organ gallery balustrade with motifs from the Revelation of St John and inscriptions from the Psalter. Right, the woodcuts out of Gustavus Adolphus' Bible of 1618 that were used by the painter as copy. Bottom right, the pictorial panel completed at the 1911–12 restoration, painted in a style corresponding to the others by Carl R Forsslund.

bottenbräder förutom åtskilligt övrigt virke, spik, lim, bly etc. 1678 inköptes ytterligare 1 tolf bräder – förmodligen med anledning av ett beslut av sockenstämman 1676 att »orgellectaren skulle lagas wid westerdören, nembl. Botn heller gålfwet uptagas till nermsta bielcken och förfärdigas medh gallerwärcke, på thet fönstret i Kyrckian något lysa skulle hwilket lius orgegålfwet förtogh». Andra ändringar av läktaren nämns på 1740-talet då ett nytt orgelverk installerades. 1743 inköptes en tolf sågbräder och 1744 förekommer ett flertal utbetalningar till olika hantverkare för arbete på läktaren. 1747 erhöi »Slåtsbyggmästaren Gierdes»³⁷ betalning för »10 stycken halfbotten Bräder ... som togos till golf på orgelläckaren, då han tillöktes i Direkteurn Strähles tid». 1787 omgjordes trappan och 1803 sänktes hela läktaren omkr 1 aln i samband med den då företagna orgelreparationen.

Efter den senaste ombyggnaden vilar läktaren på två enkelt utformade träkolonner, fyra halvrunda

pilastrar och i norr resp söder på en murad avsats på väggen. Bröstvårnet pryds av fem närmast kvadratiska, målade, bibliska scener, inramade av listverk och skilda åt av nedåt avsmalnande pilastrar med en växtranka i låg relief. En liknande ranka löper också utmed sargen på bröstvärnets övre del. Nederst uppbärs bröstvärnet av en bjälke med följande målade inskrift: »Gudhs namn till ära och Kiörkiones prydingh Hafwer Wälacht: Swen Erichson Härling des Målning Förährat. 1675.» Bjälken, liksom fyra av bibelscenerna, då delvis övermålade, påträffades vid restaureringen 1911–12 i samband med rivningen av läktarens främre parti.³⁸ Det femte bildfältet, placerat som nr 2 från vänster målades av konservatorn Carl R Forsslund eftersom de fyra bevarade inte gav bröstvärnet tillräcklig längd. Under varje fält finns en målad inskrift, hämtad ur Psaltaren, men inte svarande mot bildframställningen ovanför. Torsten Ax:son Holm har påvisat att motiven för de fyra äldre tavlorna istället hämtats från Johannes Uppenbarelsebok och att målaren som förlaga utnyttjat illustrationer till Uppenbarelsboken i kyrkans exemplar av Gustav II Adolfs bibel, tryckt i Stockholm 1618.³⁹ I boken finns vid de aktuella bibelställena marginalanteckningar med blyerts som visar att man ursprungligen tänkt sig bilderna i en annan ordning än den nuvarande. Den som anvisat motiven för målningarna och sammanställt dem med texter ur Psaltaren har förmodligen varit kyrkoherden Laurentius Kolmodinus (1674–97).⁴⁰ De fyra bilderna hänför sig alla till Uppenbarelsbokens 8 kapitel. Första bilden från vänster (som bröstvärnet nu är monterat) motsvarar vers 13, tredje bilden verserna 2–4, fjärde bilden verserna 8–9 och femte bilden verserna 10–11. Den andra bilden är målad som en födelse scen, utan samband med Uppenbarelsboken eftersom man 1911–12 inte var på det klara med varifrån motiven hämtats. I fig 54 ses de fyra äldre tavlorna och resp förlaga. Värt att notera är att målaren i den första tavlan bytt ut stadsbilden i nedre högra hörnet mot en bild av Torshälla kyrka som den såg ut före branden 1873. De använda texterna ur Psaltaren är från vänster till höger: 1. Lofwer Honom sol och måne: Lof/ver Honom alla skinande stiernor. 2. Lofwer Herran all hans verk uti/all Hans herrdömes rum. Ps 103.22. 3. Lofwer Honom Medh Basun/Lofwer honom med Psalter och Harpa. 4. Lofwat ware Herrans Nampn/Ifrå Nu och I Ewigheet. Ps 113. 5. Lofwer Herren alla Hedningar/och Priser Honom alt folck. HALLE. Ps 117.

Den nuvarande läktaren föregicks av en liten läktare i koret, uppförd 1636 enligt förteckningen över ändringar och reparationer 1628–1645. Plats för en läktare

fanns eftersom korets golvnivå då ännu låg betydligt under långhusets (jfr s 23). På korläktaren stod av allt att döma ett positiv, som på 1660-talet var uttjänt och 1673 ersatt med ett större orgelverk på den nybyggda läktaren i väster. Korläktaren blev därmed utan praktisk funktion och revs efter beslut av sockenstämman 1674. Om dess närmare utseende förekommer inga uppgifter.

Korskrank

Ett korskrank byggdes enligt räkenskaperna år 1611. Hans Snickare fick 6½ daler i lön för arbetet och bland det material som levererades var svarvade pelare och fyra par gångjärn till dörrarna, Hur länge skranket bibehölls framgår inte i arkivalierna men kanske togs det bort redan 1645 i samband med att dopfunten flyttades fram i koret (se nedan).

Orgel

Att ett orgelverk funnits i kyrkan från i varje fall början av 1600-talet framgår av en uppgift i sockenstämmo-protokoll i juni 1632 om att »orgerna som odugeliga war» skulle bortrivs. I ett protokoll från 1644 omnämns att ett antal församlingsbor skänkt en summa pengar »till att wpreta några pijpor wthi kyrkiones Positijff, som sönder och förderfwade war». Det framgår inte om positivet är identiskt med den orgel som nämns tolv år tidigare.

På 1660-talet hade det av allt att döma blivit aktuellt med anskaffning av ett större orgelverk och i räkenskaperna för 1667 finns upptaget en större utgift för kosthåll åt orgelbyggaren mästare Olof Jonsson och mästersvennen Anders under tiden 13 maj till 29 september. Under de närmast följande åren förekommer ett flertal utbetalningar till orgelbyggaren, delvis med pengar som lånats för ändamålet. 1673 måste den nya orgeln ha varit färdig eftersom organisten Carl då erhöll 10 daler i ersättning för att han »proberade orgewerkit och kiende alla Stembuorna godha och gilla».

Ett beslut i sockenstämman i maj 1678 om att »orgewercke uthi Kyrckian skulle förferdigas som och skedde» får antas syfta på en reparation av den endast några år gamla orgeln. Också 1688 beslöts »att orgewärket skulle lagas, renas och förbettras, att det sedan deen nya organisten ferdigt i hender kunde blifwa lefwerat.» Reparationen utfördes påföljande år och blev mer omfattande än beräknat. Orgelbyggaren, som blivit lovad 80 daler för sitt arbete, tillerkändes på en sockenstämma i maj 1690 ett arvode på 100 daler men var ändå inte nöjd. Han begärde 150 daler eftersom han behövt arbeta i sju veckor för att få orgelverket i full-

gott skick. En ytterligare reparation skedde enligt räkenskaperna 1719, men var av mindre omfattning.

I mitten av 1730-talet fattade församlingen beslut om anskaffande av ett nytt orgelverk, som beställdes av den huvudsakligen i Gästrikland och Västmanland verksamme orgelbyggaren Daniel Strähle.⁴¹ Beslut att antaga Strähles anbud på 1 400 daler kmt fattades vid en biskopsvisitation 1736. Ett första förskott på sitt arvode fick Strähle samma år och under de närmast följande åren upptar räkenskaperna flera utbetalningar för orgelbygget. Strähle hade dock vid samma tid flera andra beställningar och gjorde sig ingen brådska. De med tiden alltmer otåliga Torshällaborna fick vänta ända till 1744 innan deras nya orgel stod färdig. Den hade 10 stämmor och saknade pedalverk.⁴² 1745 utbetalades till bildhuggaren Johan Ullberg⁴³ en summa på drygt 309 daler för det »arbete han gjort med Zirater och måhlningar på orgelläckaren». Den ännu bevarade orgelfasad (fig 26) som då tillkom har en tidstypisk uppbyggnad med tre tureller av vilka den mellersta är högre än de övriga. Mellan mitturellen och sidoturellerna finns på vardera sidan två rundbågiga pipfält, det ena placerat ovanför det andra, och längst ut på vardera sidan av fasaden ett pipfält med sned översida. Turellerna avslutas nedåt av skulpterande ornament, påminnande om korintiska kapitäl och längst ned av lambrequiner. Åt sidorna avslutas fasaden av kontursågade akantusornament och liknande finns i vinklarna mellan det förhöjda mitt- och de lägre sidopartierna. Uppåt avslutas turellerna och de mellanliggande partierna av kraftig gesims. Fasaden är målad i grått med ornamentik i rött, silver och guld. Hösten 1980 förelåg beslut om framtagning av orgelfasadens ursprungliga målning. På sockeln fanns tidigare två rektangulära, svartmålade tavlor med inskrifter i guld. Dessa tavlor är sedan 1980 uppsatta på norra och södra väggarna, på vardera sidan av orgelfasaden. På den vänstra tavlan läses: »Lofwer honom med basuner:/Lofwer honom med psaltare och harpor./Lofwer honom med strängar och pipor./Alt thet anda hafwer lofwe Herran. Halleluja.» På den högra tavlan står: »Lofwer Gud i hans helgedom:/Lofwer honom i hans machts fäste./Lofwer honom i hans dråpliga gierningar; Lofwer honom i hans stora härlighet.»

Strähles orgel kom att stå till 1912 och genomgick flera stora reparationer. Olof Schwan⁴⁴ erhöll 1780 300 daler för »orgwärbets lagning och rensning» och var också ansvarig för orgelns istandsättande och läktarens ombyggnad år 1803. En mindre översyn skedde 1838 och en stor reparation 1855–56 genom firman Lund & Co.⁴⁵ Den orgel som vid 1911–12 års restaurering fick

ersätta 1700-talsorgeln levererades av firma Åkerman & Lund och omfattade ursprungligen 17 stämmor. Orgeln ombyggdes 1948 till helpneumatiskt system och utökades 1955 med 2 stämmor.⁴⁶ 1912 års orgel revs sommaren 1980 för att lämna plats åt det nuvarande verket, omfattande 19 stämmor och byggt av Walter Thür Orgelbyggen AB, Torshälla. Orgeln invigdes hösten 1980.⁴⁷

Kororgel, omfattande sju stämmor, uppställd i norra sidoskeppet, längst åt öster. Skåp i furu, målat i brunt och blått samt dekorerat med stjärnor i guldfärg. Kororgeln är byggd av Walter Thür Orgelbyggen AB och inköptes 1976.

Cembalo

Cembalo, signerad 1974 av Mats Arvidsson, Ytterselö. Inköpt samma år. Instrumentet har två manualer, två 8'-stämmor, en 4'-stämma samt lutkoppel. Fodralet är målat i blått och beige i anslutning till bänkinredningen i kyrkan.

Nummertavlor

1. Två st ovala nummertavlor (fig 55), uppsatta på valvpilastrarna på vardera sidan om bågen mot koret. Profilerad, förgylld ram som uppåt avslutas av en strålsol, nedåt av korslagda facklor och band. Svart, filtklätt sifferfält. Höjd 140 cm. Möjligen identiska med de »2 st nya Ziffer-taflor förgylta» som nämns i inv 1766. – 2. Fyra st varav två äldre och två imiterande de äldre. De förstnämnda har skulpterad ram med delvis förgyllda snäckor, de senare kontursågad ram i samma grundform men utan snäckor. Grått sifferfält. Samtliga troligen 1800-talet. Höjd 110 cm, resp 106 cm. Ej i bruk. Förvaras i tornet. – 3. Två st av snidad ek i jugendstil. Ramen med fyrpass i relief. Grått sifferfält. Anskaffade 1912. Höjd 126 cm. Ej i bruk. Förvaras i tornet.

Dopredskap

Sedan 1967 är dopplatsen i kyrkan förlagd till södra sidoskeppet, omedelbart väster om västligaste pelaren (fig 56). Dopplatsen fick vid iordningställandet golv av kakelplattor efter mönster av det kakelgolv som 1632 inlades i koret (se s 23). Som dopfunt används ett fat av silver, som placerats i ett enkelt utformat järnstativ. Dopfatet är av äldre datum och hörde ursprungligen till en trädopfund som anskaffades i samband med restaureringen 1911–12 (se nedan). Fatet har dekor i drivet och ciselerat arbete. I botten ses en stiliserad duva från vilken utgår fyra vattenströmmar. Runt brättet finns en inskrift i versaler »I FADERNS OCH SONENS OCH DEN

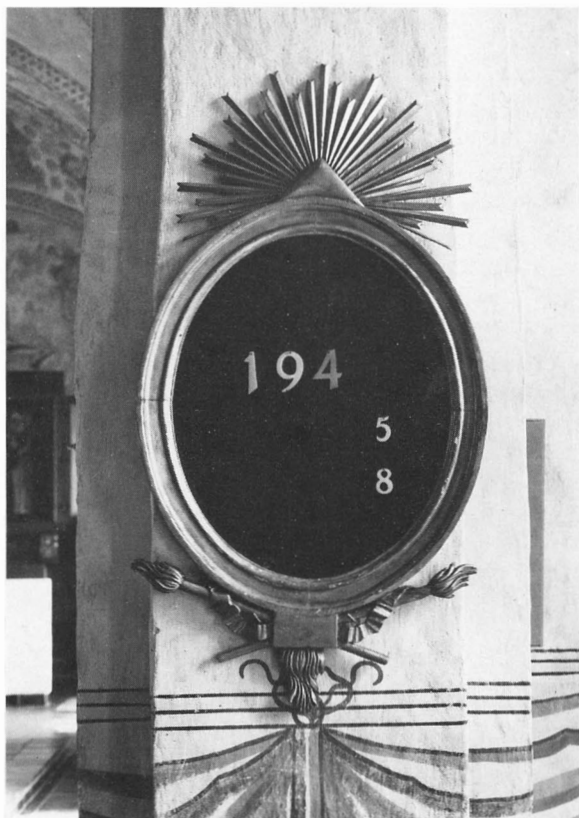

Fig 55. Nummertavla från 1700-talets senare del. Foto R Bennett 1981.

Hymnboard, latter part of the 18th century.

HELIGE ANDES NAMN.» Fatet är signerat på undersidan: »Gerda Björkman⁴⁸ fecit anno 1913». Diameter 43,5 cm, järnstativets höjd 96 cm.

Dopfont (fig 57), skulpterad av ek med reliefer, symboliserande sambandet mellan himmel och jord. På cuppens sida finns bevingade kerubhuvuden; skaftet är utformat som nedåtströmmande vatten och på foten symboliseras jorden av näckrosor och näckrosblad. I cuppens botten står inristat: »Anno 1912 under Gustaf V:s femte regeringsår tillverkades denna dopfont af Alb. Helldén». Funten är uppställd i koret på södra sidan. Höjd 94 cm, cuppens diameter 64 cm. Konserverad 1959. Till funten hör sedan 1970 ett fat av mässing med i botten en duva i drivet arbete. Fatet är komponerat av silversmeden Kurt Landgren, Torshälla, och enligt en inskrift skänkt av makarna Bertha och John Gisslandi. Fatets diameter 43 cm.

Fig 56. Dopplatsen invid långhusets västliga pelare i södra raden. Tillkommen 1967. Foto 1981.

The place of baptism by the west column of the nave in the south row. Made in 1967.

Dopskål (fig 58) av tenn. Barocktyp med låg, bukidig skål på rund fot. Två hornliknande handtag, avslutade med kulor. Enligt stämplarna i botten tillverkad år 1801 av Eric Broberg i Eskilstuna. Diameter 20 cm, höjd 10 cm (inkl handtag 14 cm).

Dopkanna av tenn, enkel form med inskrift: »TORSHÄLLA KYRKA 1948». Höjd 26 cm.

Kyrkans dopfont hade i äldre tider sin plats i norra änden av tvärgången mellan långhusets fyra bänkkvarter. År 1612 lät borgmästaren Olof Persson enligt räkenskaperna uppföra »Choren kringh om Funten på sijn egen bekostningh», dvs ett skrank som kom att avgränsa ett litet dopkapell. Anordningen fanns kvar till 1645 då sockenstämman beslöt att »funten motte flyttias fram i Choren och stolar byggas i samma rummett åth Quinfolcken». Året därpå »blef samtyckt att funten skulle göras af träå fram i Choren». Den äldre dop-

Fig 57. Dopfont av skulpterad ek, utförd av Albin Helldén år 1912. Foto R Bennett 1981.

Baptismal font of sculptured oak, made by Albin Helldén in 1912.

Fig 58. Dopskål av tenn, tillverkad 1801 av Erik Broberg i Eskilstuna. Foto R Bennett 1981.

Baptismal bowl of pewter, made in 1801 by Erik Broberg, Eskilstuna.

funten tycks av uttrycket att döma ha varit av sten och förmodligen från medeltiden. Vart den tog vägen framgår ingenstans av arkivalierna.

Nattvardskärl

Kalk (fig 59) av silver. Foten i fyrpassform med rokokomässiga blad i drivet och ciselerat arbete. Mellan bladen sparsam förgyllning. Skaftet är format som en upp och nedvänd baluster; cuppan är klockformig med förgyllt bräm och insida samt med graverad inskrift: »Thorshella Kyrka. Väg 31^{3d} lod». På fotens sarg stämplar enligt vilka kalken tillverkats av Nils Torsberg i Torshälla. Årsstämpel saknas och kalken omnämns egendomligt nog inte i vare sig räkenkaper eller stämmoprotokoll. Torsberg stämplade 1766–1774 och omnämns sista gången 1785. Möjligen har han skänkt kalken till kyrkan – man skulle dock i så fall ha väntat att gåvan anmälts för sockenstämman. Kalkens höjd 23,5 cm.

Patén (fig 59) av förgyllt silver, slät frånsett ett graverat, likarmat kors inom en cirkel på brämet. På undersidan graverad inskrift: »Thorsh: Kyrka / väg: 6³/₄ lod». Inga stämplar. Inskriften är samtida med den på kalken medan patenen är äldre, ev senmedeltida. Diameter 15 cm.

Kalk och patén av hamrat tenn. Kalken med konisk fot, kort skaft i balusterform samt klockformig cuppa med »IHS» i gravyr. Patenen med fyrpassformig fördjupning och »IHS» i gravyr. Signerade »AKm 23». Kalkens höjd 19,5 cm, patenens diameter 14,5 cm. Skänkta 1923 av Torshälla syförening.

Skeden av förgyllt silver. Bladet med genombruten bladornamentik, skaftet runt, något avsmalnande mot bladet och uppåt avslutat av en profilerad knopp. Stämplar saknas. Längd 15,5 cm. Skeden inköptes enligt räk 1781 efter beslut av sockenstämman samma år.

Vinkanna (fig 60) av silver, sparsamt förgylld. Pärnformig på rund, välvd fot med slät buk och rokokomässigt svängd snås. På snåsen och vid brämet en förgylld och ciselerad bladbård. Starkt kupigt lock med konvexa och konkava profiler samt krönt av ett liggande lamm med fana (nu avbruten). Tumtryck i form av ett blad. På grepens utsida dekor i förgylld relief (fig 61). Överst ses en man i antikiserande rustning, omfamnande en naken kvinna; vid sidan av paret en amorin, som håller mannen om benet. Under scenen beslagsornament och lejonmasker. Nederst en på ett ben stående kvinnofigur som bär ett ymnighetshorn. Nedåt avslutas grepen med en slät sköld. På undersidan av kannans fot finns stämplar samt följande gra-

Fig 59. Kalk och paten av silver. Kalken tillverkad omkr 1770 av Nils Torsberg i Torshälla. Patenen äldre, ev senmedeltida. Foto I Andersson 1946.

Chalice and paten of silver. The chalice made about 1770 by Nils Torsberg, Torshälla. The paten older, possibly late medieval.

verade inskrift: »Förfärdigad år 1778 till Toreshälla Kyrkas behof då Pastor var Olof Strandberg och Borgmästare Joh: Fredr: Biörnström. 112 lod.» Kannans höjd 35 cm. Enligt stämplarna har kannan tillverkats 1778 av guldsmeden Lars Öberg⁴⁰ i Eskilstuna. Grepens reliefdekor har dock en renässansartad karaktär och tycks vara överflyttad från ett äldre kärl för profant bruk. Att så också är fallet bekräftas av sockenstämmo-protokoll den 11/5 1777: »Proponerade Kyrkoherden, at som et utgammalt osnyggt silfwerstop nyttjas på altaret wid Communion, hwilket både är litet och oansenligt; så kunde af det samma, med tilhjelp af silfwer, som finnes wid en försliten kyrkohåf samt utbränt silfwer utur obrukbar mässeskrud en prydlig och anständig Communion kannan förfärdigas». Enligt 1778 års räkenskaper erhöll guldsmeden Öberg detta år

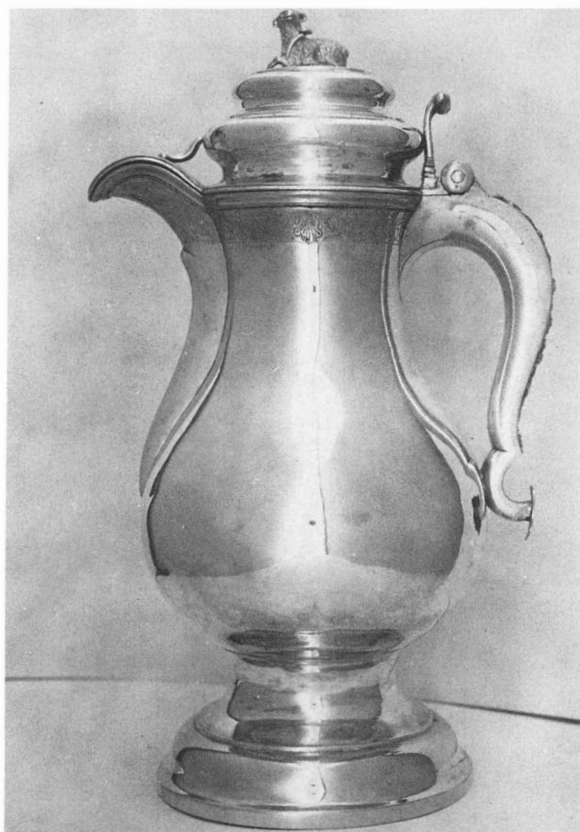

Fig 60. Vinkanna, av silver utförd 1778 av Lars Öberg i Eskilstuna. Foto ATA.

Silver flagon made in 1778 by Lars Öberg, Eskilstuna.

drygt 540 riksdaler för den färdiga kannan. Den dryckeskanna som fick uppgå i den nya vinkannen bör att döma av den bevarade reliefen ha varit från 1600-talets början och är uppenbarligen identisk med den kannan om 53½ lod som nämns första gången i inv 1636. Enligt inv 1750 vägde kannan 50½ lod och var försedd med följande »öfwerskrift»: »vas sacrum Eccl: Torsil: confectum a. 1630, procurantibus ita Pastore et consulibus» (= Torshälla kyrkas heliga kärl. Tillverkad 1630 genom försorg av pastor och rådmän).

Vinkanna (fig 62) av silver, päronformig med sparsam förgyllning. Välvd fot med en lambrequinliknande bård på den lodräta sargen. Där ovan följer ett konvext parti med en driven och ciselerad bladbård. Dessa delar av foten är förgyllda. På fotens övre, konkava, oförgyllda del graverad inskrift: »Denna Altare Kanna

Fig 61. Detalj av vinkannen, fig 60. Grepens reliefdekor, överflyttad från ett äldre silverkäril för profant bruk. Foto 1981.

Detail of flagon in fig 60. The relief decoration of the handle transferred from an older silver vessel for non-ecclesiastical use.

är gifven til Torshella Kyrkia af Borgmästaren Eric Nybom och des Kära Maka Catarina Nordstedt.» Vid brämet finns en ciselerad lagerbård; buken är helt slät. På grepens utsida dekor av parvis ställda blad, utgående från en pärlrad. Tumtrycket är i form av ett blad, förgyllt i likhet med grepens dekor. Locket är välvtt med omväxlande konvexa och konkava profiler och kröns av en liten förgylld gossfigur, naken, hållande i den uppsträckta högra handen en kalk med paten ovanpå och i den vänstra ett äpple. På figurens rygg hängde tidigare ett litet slätt silverkors i en silvertråd; tråden finns kvar medan korset förkommit. Under botten finns ingraverat »92½ lod» samt stämplars enligt vilka kannan utförts år 1781 av guldsmeden Lars Barvander⁵⁰ i Stockholm. Kannans höjd 36,5 cm.

Vinkanna (fig 63) av tenn, päronformig på rund fot.

Fig 62. Vinkanna av silver, utförd 1781 av Lars Barvander i Stockholm. Foto 1981.

Silver flagon made in 1781 by Lars Barvander, Stockholm.

Kupigt lock, krönt av ett liggande lamm. Tumtryck i form av ett blad. S-formig grepe. Vid brämet en sveasköld och i botten inuti kannan en stämpel i form av en stående ängel med ottydlig överskrift »FINT TENN» och initialerna »C S». Stämpeln användes av kanngjutaren Carl Saur d ä,⁵¹ verksam 1737–1779 i Stockholm. Efter som sveaskölden förekommer på kannan kan den vara tillverkad tidigast 1754. Någon uppgift om när den anskaffats förekommer inte i kyrkoarkivet. Kannans höjd 28 cm.

Oblatask (fig 64) av oförgyllt silver. Rektangulärt skrin på fötter i form av fågelklor med klot. Locket har på mitten en svagt upphöjd oval med »INRI» ingraverat. De lodräta sidorna är helt släta frånsett framsidan som har följande graverade inskrift: »ANNO 1678 DEN 31 IANVARIJ ÅHR DEN HW / HERRE ANDERS CRUUS»⁵²

Fig 63. Vinkanna av tenn. Utförd av Carl Saur d ä och tillkommen mellan åren 1754 och 1779. Foto 1981.

Pewter flagon made by Carl Saur the Elder between 1754 and 1779.

H^E TILL LVNBY EDHBY / AFSOMNAT I SIN GÅRD HÄR VTHI TORSILIA OCH ÄHR / TILL GVDS NAMPNS ÄRA OCH HONOM TILL ÅMIN/NELSE THETTA SCKRIJN GIFWIT TILL STADSSENS / KYRCKIA. Väg 50½ lod.» Inskriften är vackert och väl graverad. Mått: 18,5×12 cm, höjd 10 cm. På undersidan av skrinet en stämpel (fig 65) som är sammansatt av initialerna L H. Det är osäkert till vilken guldsmed stämpeln hänför sig. Samma stämpel finns av allt att döma på en dryckeskanna med det ingraverade året 1686, fotograferad 1939 av Nordiska museet och då i privat ägo.⁵³

Sockenbudstyg av silver bestående av kalk och paten, den senare med oblatbehållare på undersidan (fig 66). Kalken har kupig fot med profilerad kant, skaft i form av två på varandra ställda balustrar samt skålförmig cuppa med förgyllt bräm och närmast under brämet en graverad inskrift: »In usum Eccles: Thorsh: emptus A° 1709 cura Past: A: Nybohm:» (= Till Tors-

Fig 64. Oblatask, skänkt 1678 till minne av majoren Anders Cruus. Foto I Anderson 1946.

Bread box donated in 1678 in the memory of Major Anders Cruus.

hälla kyrkas bruk. Inköpt 1709. Kyrkoherde var A Nybohm).⁵⁴ På fotens sarg stämplrar från 1842 då kalken reparerades av guldsmeden Lars Malm⁵⁵ i Eskilstuna. Någon tillverkarstämpel finns inte på sockenbudstygget men enligt räk 1709 utfördes det av guldsmeden Erik Bengtsson Starin⁵⁶ i Stockholm, tydligen av silver från ett äldre sockenbudstyg. Kalkens höjd 14 cm. Patenen

Fig 65. Stämpel på oblatasken, fig 64. Foto 1981.

Stamp on the bread box in fig 64.

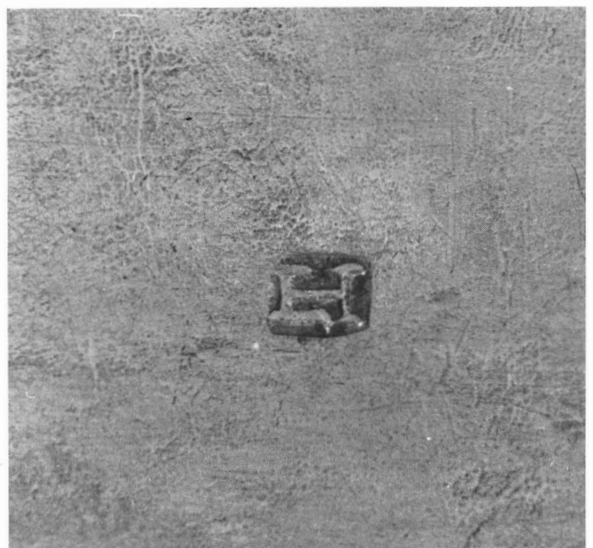

Fig 66. Sockenbudstyg, tillverkat av Erik Bengtsson Starin i Stockholm 1709. Kalken delvis omgjord 1842. Foto 1981.

Viaticum vessels made by Erik Bengtsson Starin, Stockholm 1709. The chalice partly altered in 1842.

är slät med förgylld översida. Diameter 9 cm, oblatbehållaren på undersidan 4,7 cm.

Till sockenbudstygat hör ett fodral (fig 66) av trä överklätt med brunt läder. Det har en inskrift i guldtryck (guldet nu till största delen bortnött): »TORESHELLA KYRCAS & PROPSTEN O+ C+ STRNBERG (sic!) 178-» (sista siffran oläslig, förmodligen 1781, då sockenstämman beslöt om anskaffning av ett nytt sockenbudstyg att användas vid sidan av det ovan beskrivna):

Brudkronor

1. Av förgylld silverplåt med sex konturklippa uddar och på kronringen infattade violetta och ljusblå stenar. På kronringens insida inskrift: »Skänkt till Torshälla Kyrka 1922 av A.D.» samt stämplar enligt vilka kronan komponerats av Libraria och tillverkats av firma Kihlström & Jonsson i Stockholm år 1922. Kronans höjd 7 cm, diameter 17,5 cm. – 2. Av silver med låg kronring och tolv ståndare som kröns av pärlor av bergkristall. Enligt inskrift på kronringen skänkt av Torshälla husmodersförening år 1967. Utförd samma år av silversmeden Kurt Landgren, Torshälla. Höjd 9 cm, diameter 6,5 cm.

Ljusredskap

Ljuskronor av malm eller mässing: 1. I mittgången närmast läktaren. Med sexton ljusarmar i två kransar samt en krans med åtta S-formiga prydnadsarmar (fig 67). Runda droppskålar. Rikt profilerat skaft med stort klot och krönt av dubbelörn. På klotet finns två ingraverade sköldar inom lagerkrans, den ena med initialerna H B (= Hindrich Böök), den andra med ^{MD}E.⁵⁷ Under sköldarna (men inom lagerkransen) står årtalet 1636. Apterad för elektriskt ljus. Höjd 140 cm. – 2. I mittgången som mellersta krona. Med sexton ljusarmar i två kransar samt två kransar S-formiga prydnadsarmar av vilka några saknas. Runda droppskålar. Skaftet kröns av en sittande mansfigur (Jupiter – sammanhörande med den örn som nu finns på krona nr 3 nedan). Klot utan inskrift. 1600-talstyp, möjligen identisk med den krona som enligt räkenskaper inköptes 1663 eller 1664. Höjd 98 cm. Apterad för elektriskt ljus. – 3. I mittgången åt öster. Med tolv ljusarmar i två kransar (fig 68). Droppskålar i blomform. Två kransar prydnadsarmar med blomformiga reflexbrickor och överst en krans med S-formiga prydnadsarmar. Skaftet kröns av en sol och över denna en örn med utbredda vingar (säkerligen flyttad från krona

Fig 67. Ljuskrona (1), skänkt 1636 till minne av borgmästaren Hindrich Böök d.ä. Foto R Bennett 1981.

Chandelier (1) donated in 1636 in the memory of Hindrich Böök the Elder, Mayor.

nr 2). Klotet avslutas nedåt av en profilerad knapp med omgivande flikigt blad. På klotet läses: »PETRUS KYRONIUS ANNA BENGTDOTTER KYRONIA + ANNO 1705.»⁵⁸ Höjd 120 cm. Apterad för elektriskt ljus.

Ljuskrona (fig 69) med ställning av mässing och prismor av slipat glas. Sex ljusarmar. Prismorna i form av löv och romber; längst ned en rund knapp med slipningar. Kronan hänger i norra sakristian. 1700-talet. Höjd 85 cm. Enligt kyrkorådets protokoll 6/10 1805 hade församlingen av »Kapten Bennet» erbjudits att »för lindrigt pris» inköpa en ljuskrona av kristall med sex mässingspipor, »emedan han wid sin förestående flyttning hade mycken swårighet wid at medföra denna dyrbara piece». Man beslöt att inköpa kronan under förutsättning att den såldes för 8 daler banco. Enligt inv 1869 skänktes dock kronan 1839 av rådmannen O F Dahlström och sekreteraren Nybohm.

Fig 68. Ljuskrona (3), skänkt 1705 av Petrus Kyronius och Anna Bengtsdotter Kyronia. Foto 1981.

Chandelier (3) donated in 1705 by Petrus Kyronius and Anna Bengtsdotter Kyronia.

Glasarmskrona av venetiansk typ med två av de ursprungliga armarna bevarade. Dessutom finns tre eftergjorda ljusarmar av mässing. Mellan ljusarmarna finns prydnadsspröt med hängen i form av druvklasar och slipade löv. En övre krans av ursprungligen åtta (sex bevarade) prydnadsspröt har hängen i form av slipade romboider. Stammen är sammansatt av glasklot i balusterformer och har två guldfolierade skålar som döljer de träklotsar i vilka ljusarmarna och prydnadsspröten är nedstuckna. Höjd 70 cm. 1700-talets senare del eller 1800-talets början. Enligt inv skänkt av »prostinnan Almstedt», dvs kyrkoherden E M Almstedts andra hustru, Beata Lovisa Hellberg. Almstedt blev kyrkoherde i Torshälla 1829, honorärprost 1836 och avled 1850. Den numera inte brukbara kronan förvaras i tornet.

Ljuskrona av trä på en stomme av järntråd. Fyra

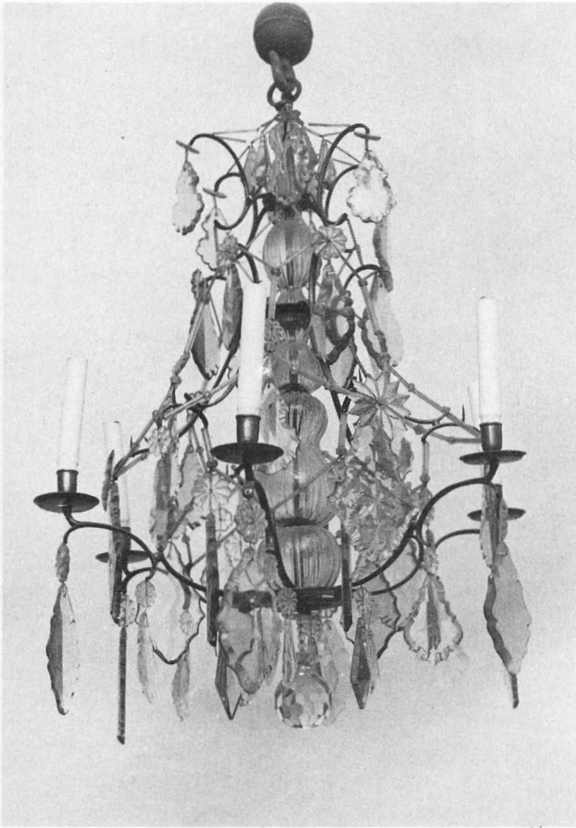

Fig 69. Ljuskrone av mässing och slipat glas. 1700-talet. Foto 1981.

Chandelier of brass and cut glass, 18th century.

Ljusarmar av på järntråd trädde träkulor. Mellan ljusarmarna prydnadsarmar av likadana kulor, avslutade i en blomma. Profilerat skaft med klot och överst en krona. Hänger i vapenhuset. 1700-talet (?). Höjd 33 cm.

Åtta ljuskronor av hamrad mässingsplåt, numera för vardera tio elektriska ljus. Kraftig nedre ring från vilken bågformiga band utgår och löper samman till en välvd överdel. Kronorna tillkom vid restaureringen 1912 och är placerade i långhusets sidoskepp. Höjd 50 cm.

Ljusarm av mässing. Drivet och ciselerat arbete. Rund, välvd väggplatta med ovala och halvrunda bucklor samt bladslingor mot prickpunsad botten. Spiralvridet skaft med droppskål i utformning anslutande till väggplattan. Placerad i korbågen på norra sidan. 1600-talets senare del. Längd från väggen 38 cm.

Ljusarm av mässing. Utformning liknande föregå-

ende men mindre och något enklare. I korbågen på södra sidan. 1600-talets senare del. Längd från väggen 33 cm.

Ljusarm av mässing för tre ljus, fastskruvad vid predikstolen. Vridbar på den runda, profilerade fotplattan. Troligen 1700-talet. Längd 43 cm.

Två lampetter av försilvrat järn för vardera ett ljus. Oval väggplatta med drivna bucklor och flikig ytterkant. På mellersta pelaren i södra raden. 1800-talets slut eller 1900-talet. Höjd 21 cm.

Lampett av hamrad mässing för två ljus. Enkel utformning. På västra pelaren i södra raden. 1900-talets början. Höjd 35 cm.

Två lampetter för vardera två elektriska lampor. Av hamrat järn med kupor av rutmönstrat glas. Jugendstil. Höjd 35 cm. På orgelläktaren på resp norra och södra sidan.

14 st skålförmiga runda armaturer av mässingsplåt för elektrisk belysning, tillkomna vid restaureringen 1966–67 och uppsatta i hörnen på långhusets pelare, strax över bänkhöjd. För vardera tre glödlampor. Ritade av Ove Hidemark.

Ljusstakar: 1. Två st (fig 70) av malm för vardera tre ljus. Rund fotplatta med tre fötter i form av fågelklor som griper om en kula. Runt fotplattans välvda mitt-

Fig 70. Trearmad ljusstake av malm, enligt inskrift skänkt 1685. Foto 1981.

Three-armed candlestick of bronze, according to an inscription donated in 1685.

Fig 71. Tennljusstake, tillverkad av Johan Johansson i Stockholm år 1697. Enligt inskrift skänkt 1698. Foto 1981.

Pewter candlestick, made by Johan Johansson, Stockholm 1697. According to an inscription donated in 1698.

parti läses: »ZACHARIAS GRAS·ANNA KELP·ANNO 1685». Ljusarmarna är utformade som en bladslinga med punsad ornering, bla i form av människohuvuden i profil. Stora droppskålar med utseende liknande fotplattan. Höga ljushållare med utsvängda flikar vid överkanten. Höjd 63 cm. – 2. Två st (fig 71) av tenn med åttkantig, profilerad fotplatta och skaft i form av en fasetterad kolonn. I skaftets halva höjd en smal vulst. Sexkantig manschett. På översidan av fotplattan på den ena av stakarna står: »BARBARA LEFLER 1698». ⁵⁹ I botten finns inristat bokstäverna »TK», årsbokstaven D (=1697) samt en nött, kombinerad restämpel enligt vilken stakarna tillverkats av kanngjutaren Johan Johansson i Stockholm. ⁶⁰ Stakarnas höjd 29 cm. – 3. Två st av tenn. I stort sett lika föregående (foten har något enklare profilering) men utan årsbokstav och tillverkarstämpel. Däremot finns en krönt rosstämpel på skaftets övre

del. Höjd 29 cm. – 4. Två st av tenn, efterbildande tennstakarna från 1698. Stämplade N Redeby O 9 (=1964). Höjd 29 cm. – 5. Två st av malm för sju ljus. Rund, välvd fot med profilerad kant samt profilerat skaft. Enligt stämpel utförda av Skultuna bruk år 1911. Anskaffade 1912. Höjd 70 cm. – 6. Två st av mässing med vridet skaft och dekor i drivet arbete. Nyttilverkade i 1600-talsstil. Skänkta omkr 1921, enl inv av »systrarna Sandberg». Höjd 20,5 cm.

Textilier

Antependier: 1. Av röd sammet, kantat med guldband (fig 72). På mitten reliefbroderi: adliga ätten Snacks, nr 1132, vapen mellan initialerna »MS» och under vapnet »ANNO 1733». Mått: 112×238 cm. Initialerna syftar på Maria Leijel (1657–1740), änka efter den mångsidigt verksamme ämbetsmannen Peter Snack (1632–1713). Maria Snack skänkte samma år också bla en kollektåv och en mässhake till kyrkan. Hennes anknytning till Torshälla förklaras av att mannen under livstiden haft uppgifter inom bruksrörelsen i Bergslagen och bla en tid varit direktör vid Hällefors silververk. Senare kom denna post att innehåsa av Maria Leijels bror, brukspatronen Adam Leijel. – 2. Av violett sammet med rika broderier i jugendstil i grått och gulbrunt silke (fig 73). Motiv är fem kors av vilka det mittersta har en strålkran, utgående från en ring av sädesax och med övrig dekor av vindruvsklasar, IHS, hjärta och spikar. De yttre korsen har i korsmitten en rundel med ett inskrivet trepass; de vågräta korsarmarna bildas av våglinjer och spiraler, de lodräta av stiliserade sädesax och vindruvsklasar. Nedtill frans. Mått: 107×230 cm. Utfört vid ateljé Licium och anskaffat i samband med restaureringen 1912. Konserverat 1939 av Libraria. – 3. Av rött linne med dekor av guld- och sidenband samt broderi i guld och flerfärgat silke. På mitten ett kristusmonogram, omgivet av »AW». Vid sidorna blomrankor. Ritat av Märta Gahn⁶¹ och utfört av Libraria år 1938. Mått: 107×240 cm. – 4. Av rött, mönstrat siden utan dekor. Avsett för dopaltaret. Utfört av Libraria år 1940. Skänkt av småskollärarinnan Anna Söderkvist, Roxnäs. Mått: 106×130 cm. – 5. Av grönt linne med broderier på antependiets övre del (fig 74). I mitten ett kors av guldband och i vinklarna mellan korsarmarna inskrift i vitt och guld: »GÅN OCH GÖREN ALLA FOLK TILL LÄRJUNGAR DÖPANDE DEM I FADERNS SONENS OCH DEN HELIGE ANDES NAMN LÄRANDE DEM ALLT VAD JAG HAR BEFALLT EDER.» Vid sidorna rektanglar av vitt, mönstrat siden med broderi i flerfärgat ylle och guldtråd. Broderiet framställer två sittande figurer, tv »SANKT OLOV» och th »SANKT

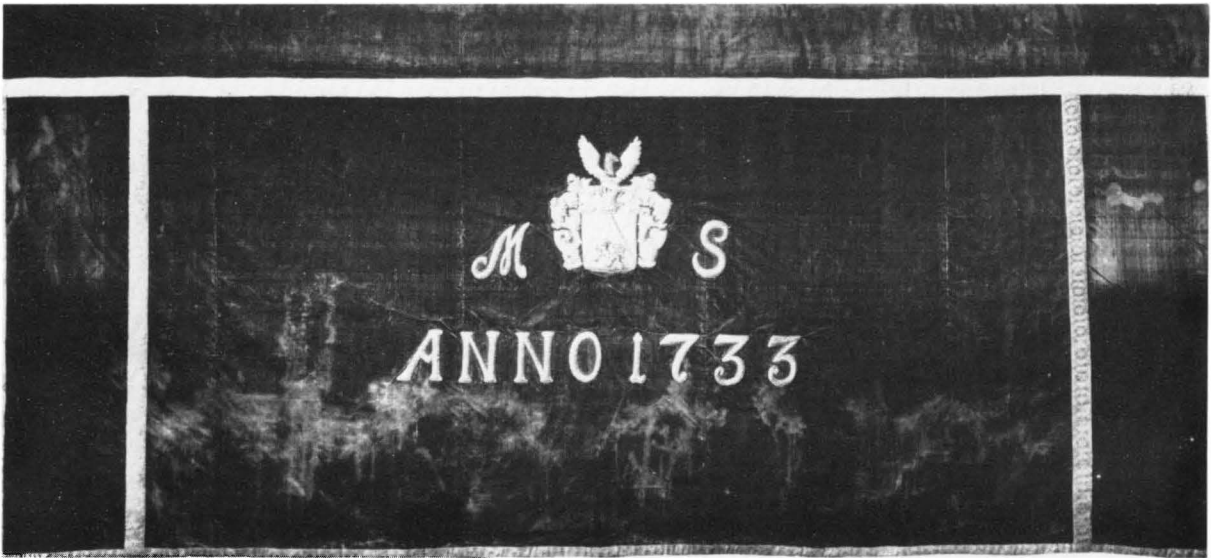

Fig 72. Antependium (1) av röd sammet med reliefbroderi. Skänkt 1733 av Maria Snack, f Leijel. Foto ATA.

Antependium (1) of red velvet with relief embroidery. Donated in 1733 by Maria Snack née Leijel.

Fig 73. Antependium (2) av violett sammet med broderi i silke. Tillkommet 1912 och utfört av Licium. Foto 1981.

Antependium (2) of violet velvet with silk embroidery. Made in 1912 by Licium.

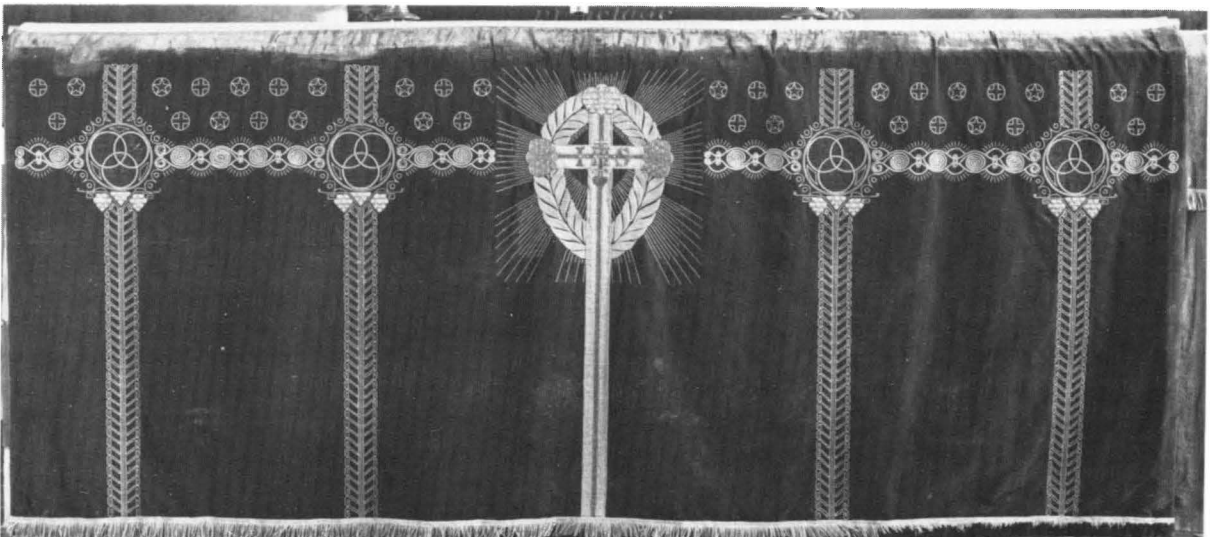

Fig 74. S Ansgar. Detalj av antependium (5). Utfört av Licium 1943 efter komposition av Greta Olde-Holmberg. Foto 1981.

St Ansgar. Detail of antependium (5) made by Licium in 1943 after a composition by Greta Olde-Holmberg.

ANSGAR». Signerat GOH (= Greta Olde-Holmberg⁶²) och utfört av Licium år 1943. Skänkt av Torshälla kyrkliga syförening samma år. Mått: 103×242 cm. – 6. Av violett, mönstrat siden (mönster av kors, kronor mm) utan dekor. Avsett för dopaltaret. Tillverkat av Libraria år 1944. Mått: 105×130 cm. – 7. Av vitt linne med broderi i mångfärgat silke. Avsett för dopaltaret. På mitten ett likarmat kors och på vardera sidan om detta en hög lilja. Signerat SW (= Sofia Widén⁶³) och tillverkat av Licium år 1948. Mått: 106×142 cm. – 8. Av grönt linne med broderi i form av strödda stjärnor i guld och vitt. Avsett för dopaltaret. Osignerat från omkr 1950. Mått: 100×130 cm. – 9. Av vitt linne med broderi i form av schematiskt tecknade kors och spetsbågar i guld och rött. Signerat av Sofia Widén 1952. Mått: 107×126 cm. Avsett för dopaltaret. – 10. Av oblekt, mönstrat linne med kristusmonogram av guld-

band på ullbroderad botten i karminrött och tegelrött. Signerat SW (= Sofia Widén) 1959. Avsett för dopaltaret. Mått: 100×100 cm. – 11. Av olikfärgat siden och guldfärgat skinn. Utfört i lapptäcksteknik och matelaserat. På mitten bildar lappar av skinn ett kors och kring detta finns lappar av siden i ett rombmönster mot guldbotten. Antependiet är utfört av textilkonstnären Aino Ternstedt, Stockholm, och skänktes av Nyby Bruk i samband med kyrkans restaurering 1967. För att passa för det då tillkomna fristående altarbordet är antependiet sammansytt med ett odecorerat antependium av grönbrunt linne, avsett för altarets baksida. Mått: 77×114 resp 78×112 cm.

Altarbrun: 1. Av ofärgad linnelärft, ursprungligen en profan bård, med broderi av svart, tvinnat silke (fig 75). Form i tungor med överst en längsgående bård av fåglar, blommor och frukter. På varje tunga nederst en fågel och ovanför denna växtornamentik. Altarbrunet är hopsytt av fyra separata stycken. Broderiet är delvis bortnött. 1600-talet. Mått: höjd 19,5 cm, bredd 279,5 (97,5+66,5+50,5+65,0) cm. – 2. Av benvitt ripssiden med i underkanten knypplad spets av guld- och silvertråd. 1600-talet. Mycket trasigt. Nuvarande längd 222 cm, höjd 24 cm varav spets 3 cm. – 3. Dubbelt altarbrun, avsett för det nuvarande altarbordets fram- och baksida. Av grovt ylle med vävd dekor på det främre brunet av vertikala band i rött och svart och med på mitten ett applicerat kristusmonogram av silverband. Det bakre brunet är dekorerat med ett enkelt kors. Signerat A Ternstedt 1968. Höjd 20 cm, bredd 184 cm – 4. Dubbelt altarbrun för det nuvarande altarbordet. Av grönt ylle med på främre brunet broderad dekor i

Fig 75. Detalj av altarbrun (1) av linnelärft med broderi i svart silke. 1600-talet. Foto ATA.

Detail of antependium border of linen with embroideries in black silk. 17th century.

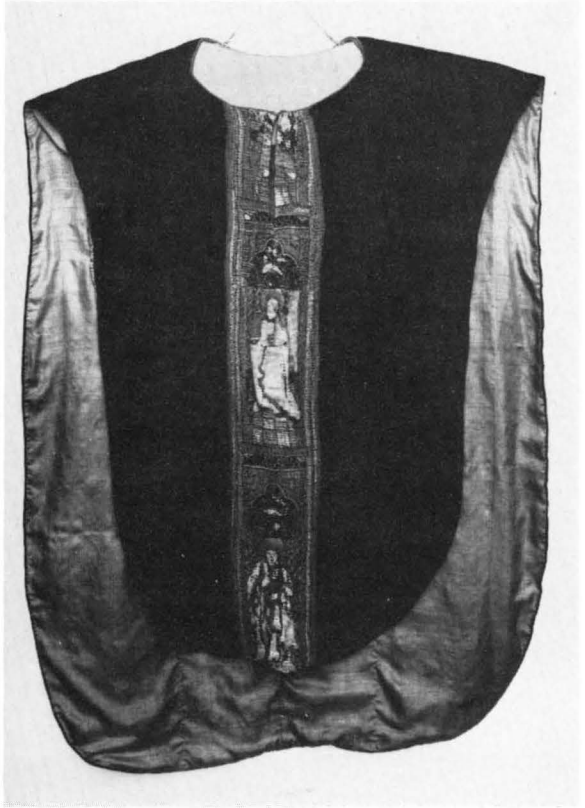

Fig 76. Mässhake (1) av röd sammet med senmedeltida broderier, överflyttade från tre olika liturgiska plagg. Foto ATA.

Chasuble (1) of red velvet with late-medieval embroideries transferred from three liturgical garments.

form av ett likarmat kors i guldtråd och på vardera sidan om korset en stiliserad ranka i grön sammet och silke. Utfört av Aino Ternstedt. Höjd 20 cm, bredd 185 cm.

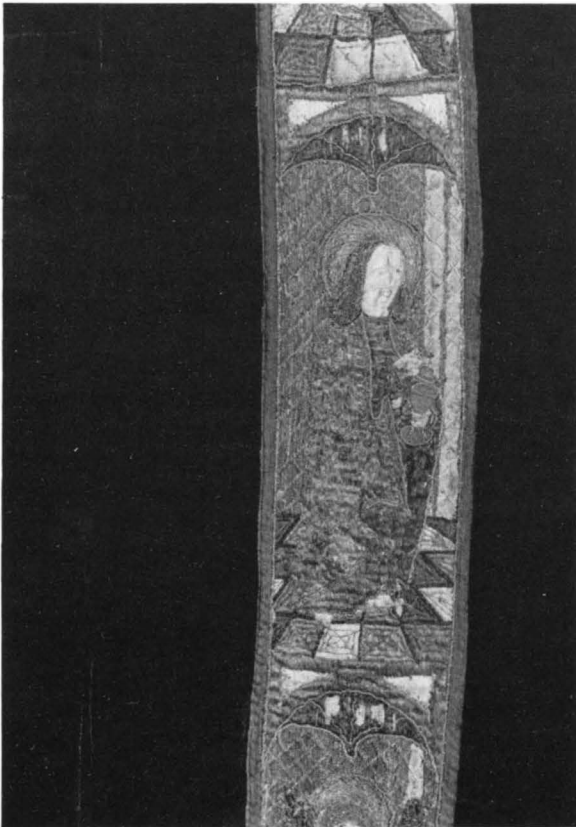
Mässshakar: 1. Av röd sammet (oregelbundet skarvad och ursprungligen avsedd för annat bruk) med medeltida broderier från tre olika liturgiska plagg (fig 76). Framstycket har en vertikal bård och på ryggstycket finns en korsformig besättning, sammansatt av broderier från två olika plagg. Korsets armar är tillverkade av en figurbård som troligen kantat en korkåpa. Figurerna är inställda under baldakinverk med valvet blått och ursprungligen rött. Bakgrunden består av diagonalrutor i relief i nu mörknat guld, nedsytt med rött silke. Golvet är rutat i gult-blått eller rött-violett. Figurernas dräkter är broderade i läggsöm av grovt, otvinnat silke; ansiktena av applicerad sidenatlas med konturbroderier. Varje figur har en gloria i läggsöm i silke och ursprungligen guld. På korsstammen fram-

ställs nederst Andreas med kors och där ovanför Johannes evangelisten med kalk (fig 78). På högra tvärarmen ses Jakob då med stav och mussla i hatten; på vänster tvärarm Bartolomeus med bok och kniv. Den uppåtgående korsarmen har en rest av ytterligare en figur (apostel?) av vilken endast huvudet är synligt. I korsmitten har ovanpå det beskrivna broderiet place-rats en bebådelsescen (fig 77) från ett annat plagg, kanske ryggskölden på en korkåpa. Tv framställs ängeln, th Maria. Broderiet är i atlassöm i silke och kantat med metallsnodder (även ansiktena). Det kan dateras till 1400-talets slut och har möjligen utförts i Flandern. Bakstyckets övriga broderier har en mera östeuropeisk prägel (Polen?) och är något senare – från 1500-talets början. Broderiets bredd (korset) 15 cm, höjd 116 cm. Framstyckets bård härstammar troligen också från en korkåpa. Tre figurer är synliga av vilka den översta är skadad (sönderklippt för sprundet). De har troligen från början varit broderade i relief men

Fig 77. Bebådelsen. Detalj av mässhaken, fig 76. Broderiet från 1400-talets slut och möjligen utfört i Flandern. Foto R Bennett 1981.

The Annunciation of the Virgin. Detail of the chasuble in fig 76. The embroidery from the end of the 15th century, possibly made in Flanders.

stopplingen är nu borta. Nederst står Johannes med kalk, därefter Barbara med tornet (större delen av figuren bortnött); den översta, skadade figuren går inte att identifiera. Figurerna står på ett rutat golv i guld och blått och under baldakiner i blått, rött och guld. Över baldakinerna ses tak med tegelpannor. Broderiet är från tiden omkr 1500 och möjligen flandriskt. Bredd 16 cm, höjd 90 cm. Mässhaken har ett icke ursprungligt foder av blå lärft. I kyrkans räkenskaper för 1665–66 förekommer en utbetalning till »Daniel skreddare som gjorde kurkåpan till messehake». En »gammal Chorkåpa aff rött Sammett» finns upptagen i inv 1609 och även 1636 men nämns inte i inv 1750. Vilka övriga plagg som kan ha använts till den nya mässhaken är omöjligt att avgöra men inv 1609 upptar utan närmare specifikation »gamla messehakar—5 str». — 2. Av rött sammet (fig 79). I kanten ett 3,5 cm brett guldband — samma som på antependiet från 1733. På ryggsidan finns ett krucifix i högt reliefbroderi i guld- och silvertråd samt grönt silke. Korset står på en golgatakulle med döds-kalle. På ömse sidor om korsstammen läses »ANNO 1733» i guldbroderi och under korset initialerna

Fig 78. Johannes evangelisten. Detalj av mässhaken, fig 76. Foto R Bennett 1981.

John, the Evangelist. Detail of chasuble in fig 76.

Fig 79. Mässhake (2) av röd sammet med reliefbroderier. Skänkt 1733 av Maria Snack, f Leijel. Foto R Bennett 1981.

Chasuble (2) of red velvet with relief embroideries. Donated in 1733 by Maria Snack née Leijel.

Fig 80. Mässhake (4) av svart sammet med silvergaloner. Skänkt 1857. Foto R Bennett 1981.

Chasuble (4) of black velvet with silver lace. Donated in 1857.

»MS» (=Maria Snack). Framstycket har en strålsol med »Jahve» i hebreiska bokstäver. Foder (ursprungligt?) av brunröd lärft. Höjd 122 cm. – 3–4. Två st av svart sammet med silvergaloner (fig 80). På ryggstycket kors med törnkrans och under korset oliv- och palmkvist. På framstycket strålsol med gudsöga och »Jehova» i hebreiska bokstäver. Höjd 114 cm. Skänkta år 1857 av brukspatron A Zethelius och hans son. – 5. Av vitt, mönstrat siden. På ryggsidan kors av guldband och i korsmitten »IHS» i guldbroderi mot röd linnebotten. På framsidan guldband. Signerad Licium 1922. Höjd 112 cm. – 6. Av vitt siden med granatäpplemönster. På rygg- och framstycke kors, broderat i beige silke och guldtråd. Ryggstyckets kors har i korsmitten en strålsol med kristusmonogram i reliefbroderi i guld mot röd sidenbotten. Komponerad av Agda Österberg och tillverkad av Libraria år 1927. Höjd 112 cm. – 7. Av

ljusgrön sidendamast med mönster av stora blommor (fig 81). På ryggstycket och runt halsringningen besättning av beige sammet med broderier i mångfärgat silke. Motiv är ett kristusmonogram samt olika blommor, huvudsakligen ängsblommor. Över hela mässhaken finns strödda stjärnor av guldtråd, silke och metallpärlor. Höjd 120 cm. Mässhaken skänktes 1930 av kyrkliga ungdomskretsen vid dess 20-årsfest. Broderierna utfördes av medlemmar i kretsen efter förslag och mönster från Libraria. – 8. Av violett ylle med kors av smalt guldband och band av oblekt linne. I korsmitten ett broderat hjärta i rött. Signerad SW (=Sofia Widén) 1954. Höjd 116 cm. – 9. Av blått ylle med rött och svart parti närmast halsringningen och på detta broderi i grått och rött. Tillverkad av ateljé Alice Lund och skänkt av Torshälla kyrkliga syförening 1968. Höjd 122 cm. – 10. Av vitt ylle med på ryggstycket kors i guldtråd inom en

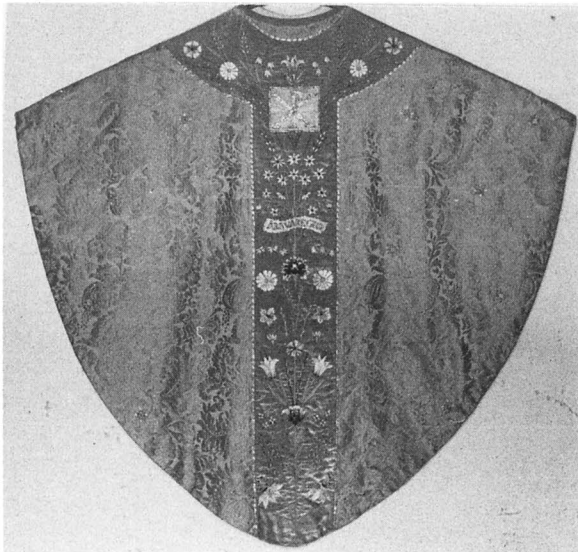

Fig 81. Mässhake (7) av ljusgrön sidendamast med silkebroderier. Skänkt 1930 med anledning av Torshälla kyrkliga ungdomskrets 20-årsfest. Foto R Bennett 1981.

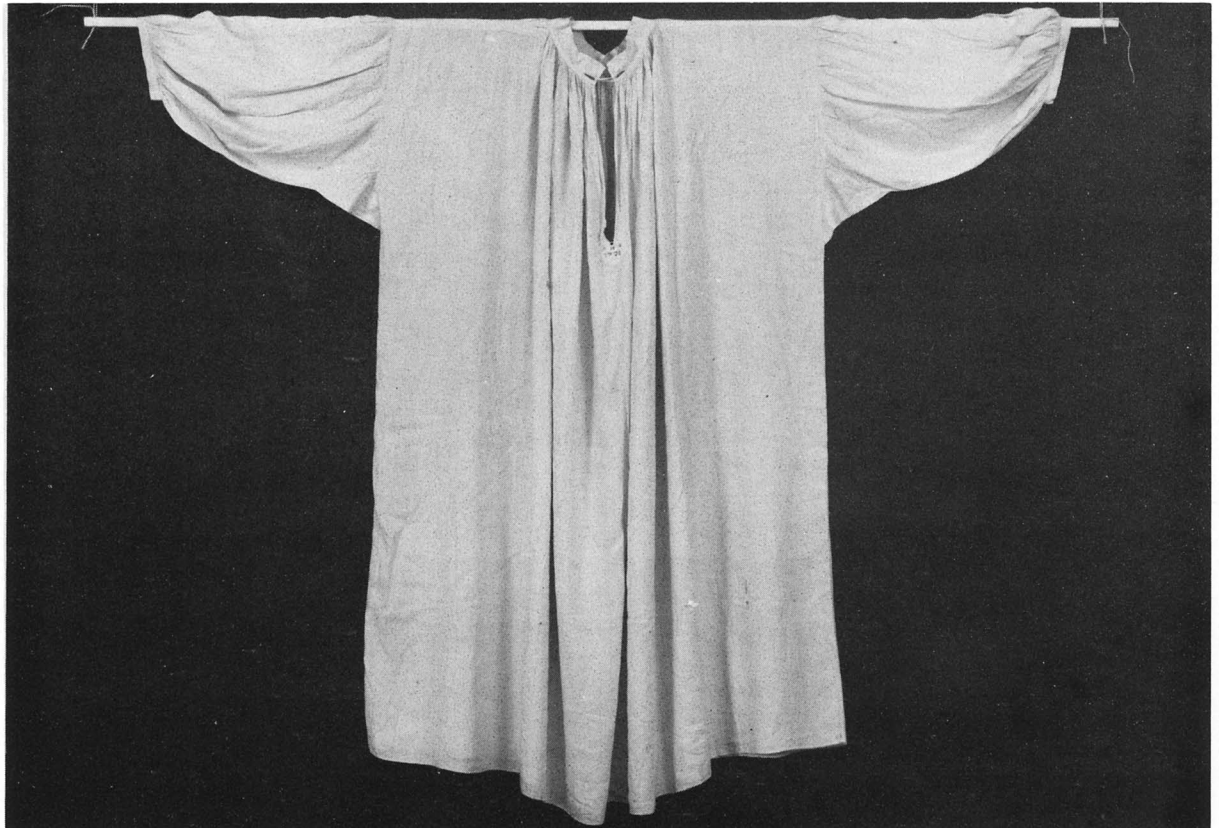
Chasuble (7) of light-green silk damask with silk embroideries. Donated in 1930.

oval av gulbrunt silke. På framstycket ett kristusmonogram i guldtråd. Signerad ALOK (= Anna-Lisa Odelqvist-Kruse) och tillverkad av Libraria år 1973. Gåva av kyrkliga syföreningen. Höjd 112 cm. – 11. Av ylle med vävd dekor (kors m m) i flera färger. Komponerad och vävd av Hellevi Kjellhard, Tomelilla. Anskaffad 1963. Höjd 130 cm.

Mässkjorta (fig 82) av vitt linne i fyra raka våder, sannolikt ursprungligen ett profant plagg, en sk badstuskjorta. Skjortan har riklig vidd, inrynkad vid halsen, som har en ståkrage och framtill ett sprund. De isydda ärmarna är rynkade vid handledslinningen och förnade med bålen genom spjäll. Nedanför halssprundet

Fig 82. Mässkjorta av vitt linne med årtalet 1730. Nu i SHM. Foto 1981.

White linen surplice with the date 1730. Now in the Museum of National Antiquities.

finns en hjärtformig namnsköld med »ANO / 1730» i korsstyggn i blått silke. I vänstra framvådens nederkant initialerna »CB» i samma utförande. Vidd ca 350 cm, längd 146 cm, Mässkjortan är sedan 1958 deponerad i Statens historiska museum (inv 25804).

Predikstolskläden: 1. Av ursprungligen röd sammet med broderi av guldsnodder i form av stora växtornament i hörnen. I kanten knypplad spets i guld. 1800-talet, enligt inv skänkt 1857 av mamsell Vilhelmina Barklind, Brunsta. Höjd 65 cm, bredd 72 cm. – 2. Av rött kläde med »IHS» och strödda stjärnor i reliefbroderi i guld. 1800-talet. Höjd 68,5 cm, bredd 76 cm. – 3. Av brunviolett sammet med silverband och silverfrans vid nederkanten. Från 1912, gåva av »fru Halleenius» (inv), enligt broderad påskrift renoverat av Libraria år 1939. Höjd 74 cm, bredd 44 cm. – 4. Av svart kläde med silverfrans och reliefbroderi i silver i form av hjärta, kors och ankare. Höjd 36 cm, bredd 55 cm. 1900-talets början. – 5. Av tegelrött, småmönstrat siden, tillverkat 1938 av Libraria. Gåva av kyrkliga syföreningen. Höjd 75 cm, bredd 44 cm. – 6. Av grönt linne, tillverkat av Licium 1944. Gåva av kyrkliga syföreningen. Höjd 75 cm, bredd 44 cm. – 7. Av vitt linne med frans i guld och rött. Tillverkat av Sofia Widén 1952. Höjd 75 cm, bredd 43,5 cm. Gåva av kyrkliga syföreningen. – 8. Av violett siden mönstrat med kors och krona. Tillverkat av Libraria 1954. Höjd 73 cm, bredd 44 cm. Gåva av kyrkliga syföreningen.

Kalkkläden: 1. Av benvitt atlassiden (fig 83). Kantbård och mittornament av rika blomsterbroderier i flerfärgat silke, guld och silver. Foder av rosa taft. Mitten av 1700-talet. Mått: 40×41 cm. – 2. Av benvitt atlas-siden (fig 84–85) med rikt, mångfärgat broderi i guld och silke, huvudsakligen utfört i Kina men kompletterat i Sverige. Längs alla sidor finns en bred bård, symmetriskt uppbyggd med blombuketter och i de nedre hörnen kinesiska drakar med ryttare. I de övre hörnen finns Fenixfåglar och mitt på över- resp undersidan ett kraftigt, symmetriskt växtornament. På mittfältet överst en stråltriangel i guldbroderi med »Jahve» i hebreiska bokstäver och under denna »Anno 1789» i guldbroderi. Mittfältets nedre del upptas av ett stort lambrequinornament och längst ner står: »af Olof Strandberg / och / M.C. Nordenstolpe». ¹⁰ I kanten en knypplad spets i guld. Mått: 81×74,5 cm. Konserverat 1958 av riksantikvarieämbetets textilkonservering. – 3. Av svart sammet. I kanten en 3 cm bred spets av silverlan; spetsen sammansatt av palmetter. På mitten och i hörnen blom- och bladornament av silversnodder. Enligt inv 1892 skänkt 1857 av mamsellerna Sofie och Lotten Zethelius vid deras första nattvardsgång. Mått:

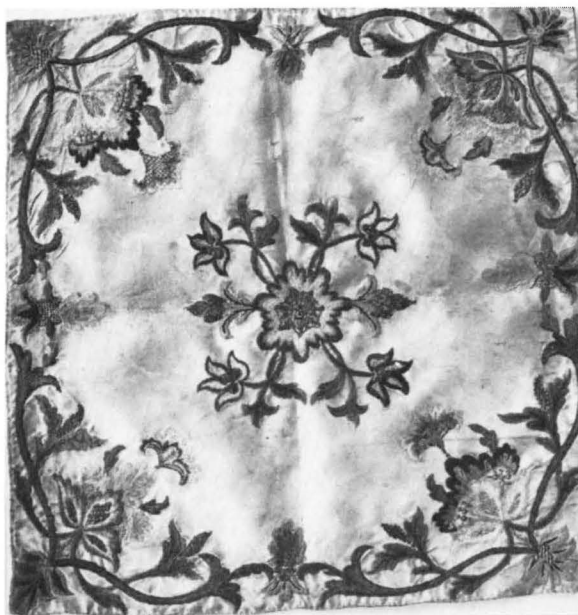

Fig 83. Kalkkläde (1) av benvitt atlassiden med silkebroderier. 1700-talet. Foto ATA.

Chalice veil (1) of bone-white satin with silk embroideries. 18th century.

Fig 84. Kinesisk drake med ryttare. Detalj av kalkklädet, fig 85. Foto 1981.

Chinese dragon with rider. Detail of chalice veil in fig 85.

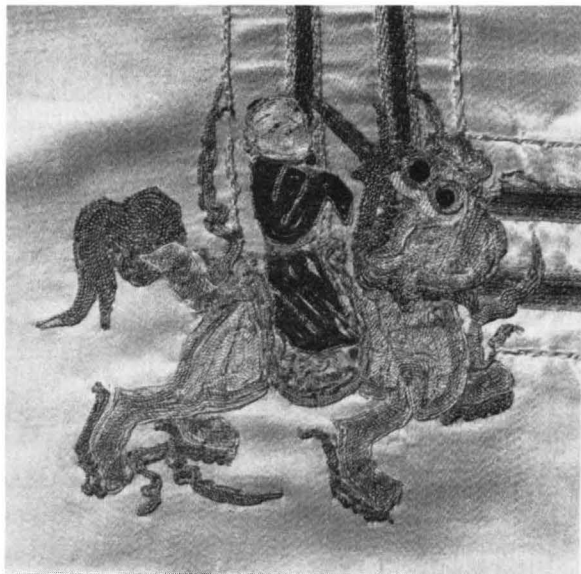

Fig 85. Kalkkläde (2) av benvitt atlassiden med rikt, huvudsakligen i Kina utfört silkebroderi. Skänkt 1789 av kyrkoherde Olof Strandberg och hans hustru, Maria Charlotta Nordenstolpe. Foto ATA.

Chalice veil (2) of bone-white satin with rich silk embroidery chiefly made in China. Donated in 1789 by Rector Olof Strandberg and his wife Maria Charlotta Nordenstolpe.

Fig 86. Kollektåv (2) av blått atlassiden med reliefbroderier. 1600-talets senare del. Foto ATA.

Collection bag (2) of blue satin with relief embroideries. Latter part of the 17th century.

60×60 cm. – 4. Av vit bomull med infälld knypplad spets i bomull och vitbroderi i form av strålsol och molnornament. Från 1912. Mått: 43×43 cm.

Moderna kalkkläden: – 5. Av violett siden. Signerat av Sofia Widén. Inköpt 1954. 62×62 cm. – 6. Av vitt, mönstrat siden med kors i rött silke och guldtråd. Utfört vid Ersta paramentavdelning. 61×62 cm. – 7. Av grönt, mönstrat siden. Utfört vid Ersta paramentavdelning. 62×62 cm. – 8. Av rött siden. Gåva av Vega och Erik Englund. 60×60 cm. – 9. Av blått ylle. Kors i blått ylle och silvertråd. 59×59 cm.

Håvar: 1. Av brunt skinn med tofs av samma material. 1600-talsmodell. Skaftholk av järn. Skaft saknas. Höjd 17 cm. – 2. Av blått atlassiden, nu till största delen bortnött, på underlag av ofärgad linnelärft. Symmetriska reliefbroderier med blommotiv i guld och silver och vid överkanten ett guldband (fig 86). Foder av brunt läder och skaftholk av malm. Skaft saknas. 1600-talets senare del, troligen den håv med »borderad Pung» som i inv 1750 anges vara från 1691. Konser-

Fig 87. Kollektåv (3) av silkesammet och broderad taft. Daterad 1723. Foto ATA.

Collection bag (3) of silk velvet and embroidered taffeta. Dated 1723.

verad av riksantikvarieämbetets textilkonservering år 1957. Höjd 15,5 cm. – 3. Av grön silkesammet och broderad gul taft (fig 87). Dekor av metall- och silkebroderi för ursprungligen annat bruk. Tygskarvarna är täckta med knypplade metallspetsar. Längs överkanten ett mönstervävt metallband. Tofs i metalltråd. Skaft-holken, av försilvrad metall, är försedd med inskriften »C.M.S A:o 1723». På holken finns en krok för en numera förlorad klocka. Skaft saknas. Konserverad av riksantikvarieämbetets textilkonservering år 1957. – 4. Av röd sammet med mönstervävda guldband och guldtofs. Banden är desamma som på mässhaken och antependiet av år 1733 och häven hörde till de föremål som skänktes detta år av Maria Snack. Skaftholk av mässing och brunt, svarvat skaft. Längd 176 cm, höjd 27,5 cm. – 5. Av nu brun, ursprungligen svart bomullssammet, dekorerad med breda silveraloner och upptill silverfrans. Skaftholk av försilvrad metall med inskrift: »Schänkt Af Kjørko / Wärden Nils Larson och des / Hustru Catharina Olofsdoter / Råxnäs Till Thorshälla /

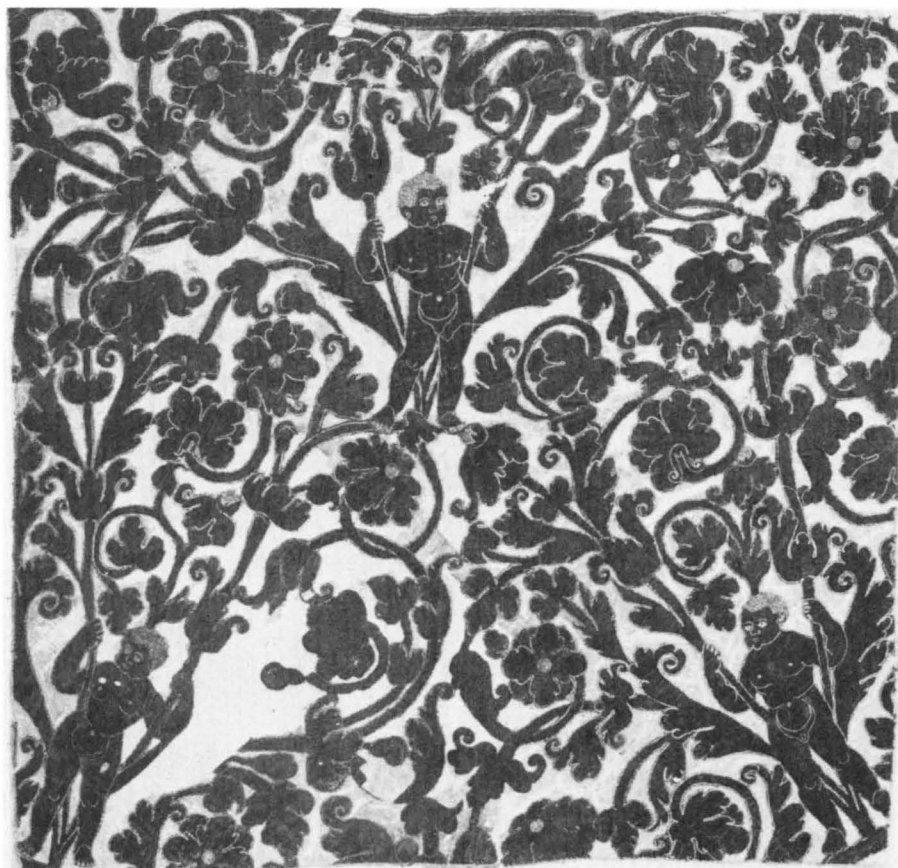

Fig 88. Brudpäll av vitt atlassiden med applikationsbroderi av röd sammet. 1600-talets förra del. Foto R Bennett 1981.

Bridal canopy of white satin with appliqué embroidery of red velvet. First half of the 17th century.

Kjörka År 1804 D 16 Decembr.» Brunt, svarvat skaft. Längd 172 cm, höjd 18,5 cm. – 6. Modern håv av gulbrunt linne med broderade kors i guld, vitt och rött. Längd 168 cm, höjd 23 cm. – 7–8. Moderna håvar av blått resp grönt ylle med guldband och guldtofs. Längd 168 cm, höjd 26 cm.

Fragment (?) av brudpäll (fig 88) av benvitt atlas-siden med applikationsbroderi, konturerat av smala silversnodder samt gulgrönt silke och silver i knutsöm. Broderiet, som består av nakna gossfigurer, inplacerade i en kraftig och rik akantusornamentik, har profan karaktär och har uppenbarligen från början varit avsett för annan användning. Pällen, som är hopsydd av oregelbundet formade bitar, kan dateras till 1600-talets förra del. Renoverad 1948 av Libraria. Höjd 105 cm, bredd 109 cm.

Bokdyna av rött kläde, kantad med smal guldsnodd. På mitten kors av guldtråd i reliefbroderi och under korset broderade palmkvistar av guldtråd. 1800-talet. Mått: 47×32 cm.

Bokdyna av ljus beige siden med bårder och små, likarmade kors av guldband och violett silke. Skänkt 1937 av rådman och fru C A Nyström. Mått: 40×25 cm.

Tre fragment av röd sammet, mönstrad med stora granatäpplen och urnor. Italien, omkr 1600. Mått: 54×41, 46×27 samt 53×27 cm. Vådbredd 58 cm inkl stadkanter.

Ryamatta. Mittfält i beige med stiliserat träd i brunt och grönt. Längs kanterna en bård i tegelrött med en ranka i brunt. På mittfältets nedre del inskrift i brunt: »LIVETS TRÄD I BLOMMA / VID LJUSETS KÄLLA STÅR / TORSHÄLLA 1940.» Mattan är enligt inv komponerad av fru Sigrid Nyström, Torshälla och vävd av damer inom församlingen. Mått: 225×215 cm. I koret.

Ryamatta. Mittfältet diagonalrutat i grönt mot brun botten. Längs kanterna en bård i orange och brunt. Skänkt 1940 av fru Tyra Friedleiff. Mått: 238×140 cm. I koret.

Bokmärke av grönt siden med silkebroderi i flera färger. Motiv är en basunblåsande ängel samt inskrift:

Fig 89. Minnestavla över skrivaren Anders Andersson Bröms och hans sex barn, döda i pesten 1603. Inskriften på målat papper inom träram. Foto R Bennett 1981.

Memorial tablet for the clerk Anders Andersson Bröms and his six children, dead in the plague in 1603. The inscription on painted paper within a wooden frame.

»ÄRA VARE GUDI I HÖJDEN.» Längd 86 cm, bredd 11 cm. Utfört av konstnärinnan Sigrid Larsson. Gåva av fru Tyra Friedleiff.

Epitafier

1. Epitafium (fig 89) över skrivaren Anders Andersson Bröms och hans sex barn, alla döda i pesten 1603. Med inskriftstavla av målat papper (uppklistrat på nytt underlag som spänts över en träbotten). Ursprunglig, rektangulär ram av brunt trä med triangelformigt överstycke. Den i rött och brunt målade inskriften är delvis kraftigt blekt och på en del ställen utplånad på grund av skador i papperet. Överst står: »(EPITAPHIUM) THEN ÄHRLIGHE FÖRSTÅN/dighe och welachtade MAN SA/-

lighe ANDERS ANDERSSON BRÖMS / och hans Käre Barn. S. JONAS ANDERSSON / ELIN, INGEBORG / MARIA, BRITA och CHRI/STINA ANDERS DÖTTRAR, hwilke Ähr eff/ter CHRISTI födelse MDCIII uthi SEPTEMBER/BRIS OCH OCTOBRIS Månadher i Gudhi Affsompna/dhe och här uthe på kyrckiogården wester om / kyrckion Begraffne liggia. Til Ähre och å/(m)innelse ähr effter CHRISTI födelse M.DC.V / ställt och scriffuit / Aff / L(AURENTIO) L(AURENTII) H(ELSINGIO).» Härefter följer en mycket lång gravskrift på knittelvers, uppställd i fyra spalter. Nederst läses: »MORS SERVUM MORS DOMINO SCEPTRA LIGONI(BUS ÆQVAT)»⁶⁴ (= Döden jämställer slaven och hans herre, spiran och hackan). Tavlan är uppsatt på norra sidan av västligaste långhuspelaren i norra raden. Renoverad 1957 av Riksarkivet. Mått med ram: höjd 189, bredd 86,5 cm.

2. Epitafium (fig 90) av skulpterat och målat trä. På mittpartiets övre del finns en målad framställning av Kristi uppståndelse och på den nedre delen en knäböjande familj. Tavlan flankeras av skulpterade, smala kolonner med sparsam beslagsornamentik. Kontursågat överstycke med skulpterad gesims och en målning föreställande Gud Fader, välsignande inom en molnkrans. Nedåt avslutas epitafiet av en inskriftstavla på vilken läses: »Här ligger (Begrafwen) Erlighe och welachtade M. Hindrik / Böök⁵⁷ fordom (stadens) förman och Borgemestare / hwilken i (Herranom) afsonnade den 12 Majj / år 16(3)6. (Nu) (för)wäntandes efter sit Salige / afsked (med alom) Gudz wt(h)koradom en / frögdefull (wp)ståndelse och itt Ewinnligit Lijf / (ef)ter Christi (e)gen försäkringh. Joh 11. hvilke / som tror på mig han skal lefva om ha(n) / (än Dödh Blifue).» Epitafiet är tillverkat av furu. Målningen och inskriften är ställvis bortnötta och den ovan återgivna texten har kompletterats efter inv 1830 samt äldre foton. Epitafiet är uppsatt på norra sidan av långhusets östligaste pelare i södra raden. Höjd 270 cm, bredd 155 cm.

3. Epitafium (fig 91) med en på duk målad mittbild och skulpterat och målat ramverk i trä. Mittbilden, som är åttkantig (en rektangel med avskurna hörn), framställer en präst, hans hustru och en dotter, alla i trekvartsfigur. Ramverk bestående av separata över-, under- och sidostycken. På vart och ett finns en oval inskriftstavla och i övrigt broskornamentik i relief samt klumpigt utförda putti, till större delen i rundskulptur. Överstycket kröns av en basunblåsande ängel i rundskulptur. På överstyckets inskriftstavla läses 1 Tess 4: 16, på vänstra sidostycket Syr 14:12 och på högra sidostycket Job 16:22. Understyckets tavla har följande inskrift (nu delvis oläslig, kompletterad efter inv 1830): »Gudhz ähro och Hans / H tempel till prydnat (hafwer

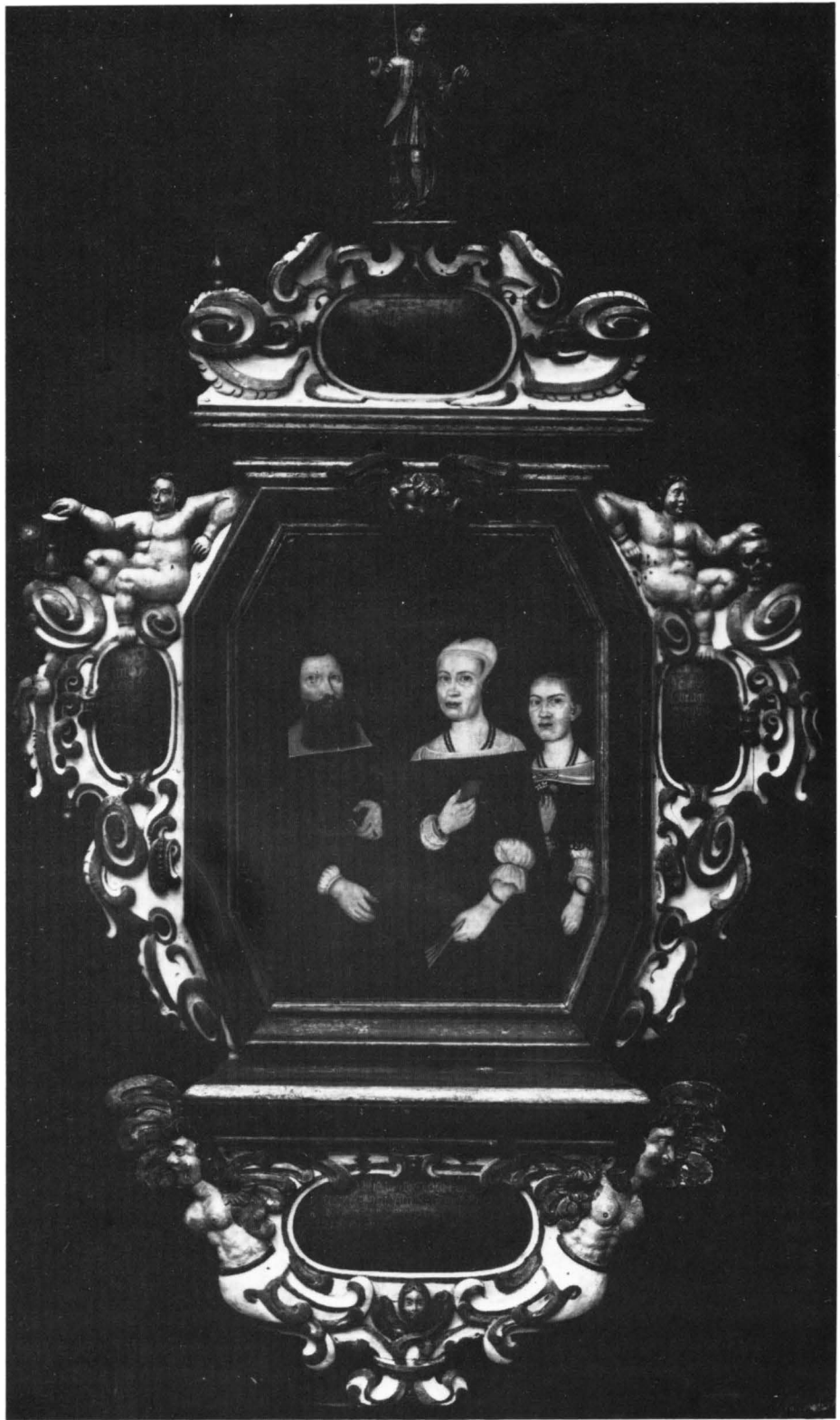

Fig 90. Epitafium (2)
över borgmästaren
Hindrich Böök d ä,
död 1636. Foto ATA.

*Sepulchral tablet (2)
for the Mayor Hind-
rich Böök the Elder,
dead in 1636.*

Fig 91. Epitafium
(3) över kyrkoherden
Andreas Alander,
död 1671. Foto ATA.

*Sepulchral tablet (3)
for the Vicar Andreas
Alander, dead in
1671.*

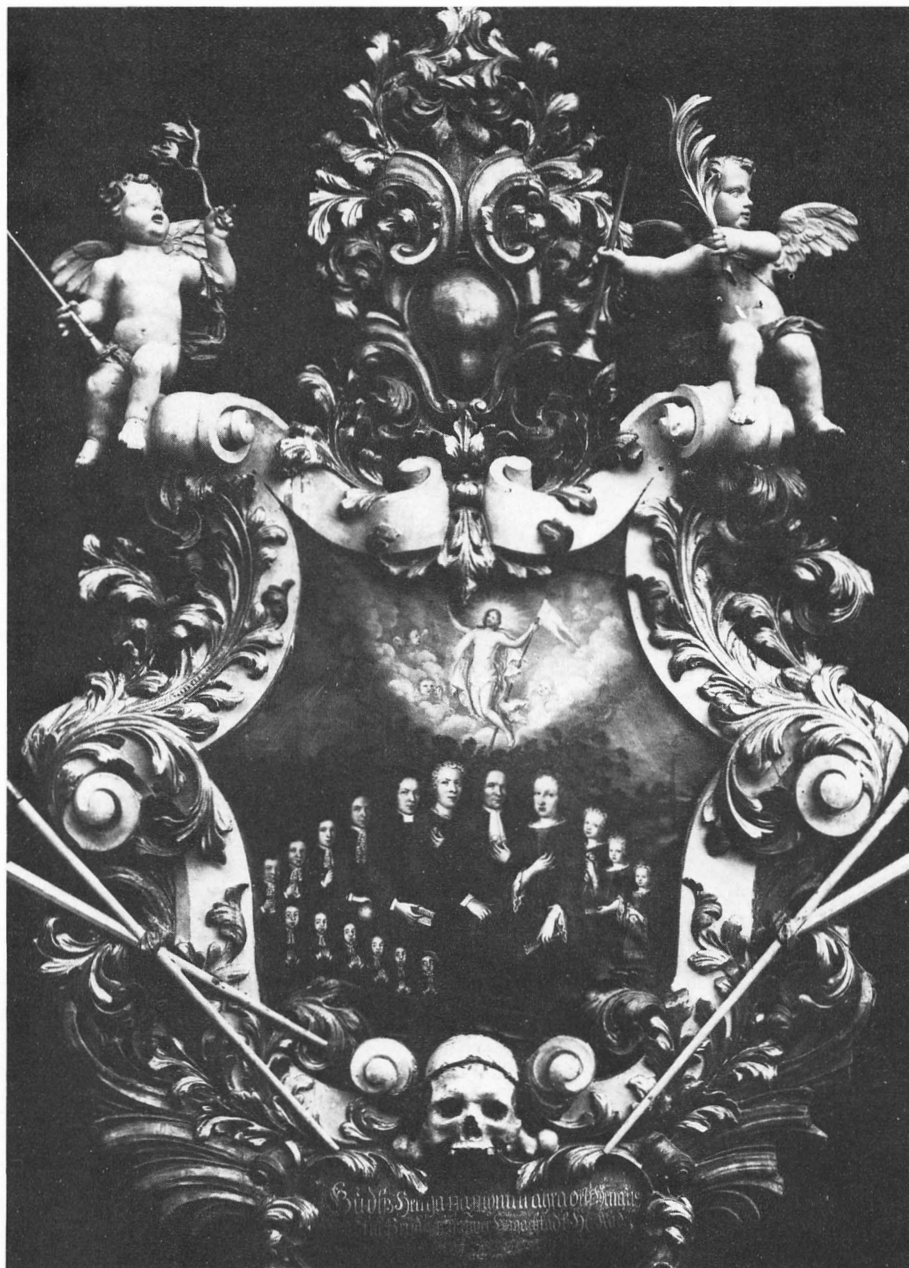

Fig 92. Epitafium (4) över handelsmannen Olof Svensson Norman och hans familj. Daterat 1702. Foto ATA.

Sepulchral tablet (4) for the merchant Olof Svensson Norman and his family. Dated 1702.

för ...) / M Andreæ Alandri, kyrkioherdes och probsts (effterlåtne) / Hustru Elisabeth Erichs dotter Kolmodina ... sidsta / tjänst och (ihogcommelse), thetta Epitaphium be/kosta låtit. Anno 1671.»⁶⁵ Uppsatt i södra sidoskeppet på västra väggen. Höjd ca 350 cm.

4. Epitafium (fig 92) av skulpterat, målat och förgyllt trä. Huvudsaklig uppbyggnad som ett begravningsvapen där vapnet ersatts med en på duk målad tavla,

föreställande den avlidne med talrik familj. I bakgrunden ses ett i mörka färger hållet landskap där bla en kyrka med hög och smal tornspira skymtar (säkert en avbildning av Torshälla kyrka) och på himlen ovanför gruppen framställs den uppståndne Kristus inom en molnkrans med keruber. Tavlan har en rik skulptural inramning med akantusbladverk, liar, facklor och på överstycket två putti i friskulptur, sittande med basun

och palmkvist resp basun och olivkvist i händerna. Under tavlan finns en döds-kalle i rundskulptur och under denna en inskriftskartusch med följande text: »Gudhz Heliga namn till ähra och Herrans / Huus till Prydnat hafwer Högachtadt He: Råd. / och Handelsman Olof Swenson Norman uthi / Torshella detta Epitaphium Opprättat sig. / och sijne Kiere Hustrur och / barn Till åminnelse / Año 1702.» Epitafiets skulpterade delar är målade i grå marmorering, brunt och guld. Det är uppsatt på södra sidan av långhusets mellersta pelare i norra raden. Som bakgrund finns på pelaren ett målat draperi i blått, samtida med eller något senare än epitafiet. Höjd ca 285 cm, bredd ca 200 cm.

Minnestavla av gjutjärn över Reinhold Rademacher, död 1668 och begravd i Torshälla kyrka. Överst ses en oval bröstbild i relief av Rademacher och under denna följande inskrift: »TILL MINNET AV / REINHOLD / RADEMACHER / BEGRAVD I DENNA KYRKA 1668 / SKAPARE AV / CARL GUSTAFS STAD / NYDANARE AV JÄRN/HANTERINGEN I ESKILSTUNA / TILLSKYNDARE AV / DESS STADSPRIVILEGIER / 1659 / 1959 / UPPSATTES DENNA TAVLA AV ESKILSTUNA STAD.» Tavlan är uppsatt i långhusets södra sidoskepp, på mellersta pelaren. Den är utförd av konstnären Allan Ebeling. Höjd 120 cm, bredd 72 cm.

Gravar och gravstenar

Enligt den förteckning över »Kyrko Byggnader och Förbättringar 1772–1816» som ingår i kyrkoarkivet igenfylldes år 1776 alla gravar under kyrkgolvet. En del av dessa delvis raserade gravar och murade gravkammare undersöktes i samband med restaureringen 1966–67. Man kunde konstatera att långhuset utnyttjats för begravingar redan före valvslagningen på 1400-talet eftersom ett skelett med överkroppen under en pelare påträffades. Tolv säkra och tre förmodade tegelmurade gravkammor registrerades. Tretton gravstensfragment och en hel gravhäll (nr 8 nedan) tillvaratogs. Fragmenten förvaras nu i skjulet på kyrkogårdens norra sida tillsammans med åtskilligt annat stenmaterial och är inte tillgängliga för undersökning.⁶⁶

På Peringskiölds teckning av kyrkan 1686 syns i vinkeln mellan långhuset och koret på södra sidan ett litet gravkor med karnissvängd huv och låg spira. Gravkoret utgjorde förmodligen gravplats för Reinhold Rademacher, begravd i kyrkan den 14 juli 1668. I räk 1704 omnämns bla »stolarna wid Radmakars graf» men någon gång före 1786 måste gravkoret ha rivits eftersom det inte finns med på byggmästare Gollings detta år gjorda uppmätning av kyrkan. Kanske skedde det 1776 i samband med igenfyllandet av gravarna i golvet.

Fig 93. Gravsten (1) över Ervast, död 1343. Foto R Bennett 1981.

Tomb stone (1) for Ervast, dead in 1343.

Den numera igenmurade dörröppning som från södra sidoskeppet ledde in i gravkoret är som ovan nämnts ännu synlig som en nisch i väggen. Gravkoret var halvt underjordiskt och det kunde 1966–67 konstateras att trappan dit har gått ner snett genom södra sidoskeppets östra mur.

»Björnströmska Grafwen» omnämns i räkenskaperna för år 1815. Graven igenmurades och planerades detta år. Var i kyrkan den legat framgår inte. En uppgift i ett stämmoprotokoll 1817 tyder på att graven varit uppmurad över golvnivå: »Kyrkans rapping och hwitlimning . . . upskutes tilswidare; dock skal muren wid för detta Björnströmska Grafven uphjelpas.»

Vid inventering 1826 fanns tolv gravstenar inne i kyrkan och två i vapenhuset. De nedan beskrivna gravstenarna är de som nu finns inne i kyrkan och som i de flesta fall fått sin plats i samband med restaureringen 1966–67.

1. Av grå kalksten (fig 93). Nedre delen av en medeltida gravhäll med hålkälad ytterkant. Längs sidorna en inskriftsbård med dubbel konturlinje och i hörnen rester av ornament i form av korsblad. Längs ena långsidan läses början av en inskrift med upphöjda majuskler; övriga sidor saknar text. Nu läsbart är: »ANO: DNI:M:CCC·XLIII . . .». Stenens mittfält är delat av ett lodrätt band. Det högra fältet är tomt, i det vänstra

Fig 94. Gravsten (4) över kyrkoherden Ericus Nicolai, död 1607. Stenen återanvänd för borgmästaren Hindrich Böök, död 1636. Foto 1981.

Tomb stone (4) for the Vicar Ericus Nicolai, dead in 1607. The stone re-used for the Mayor Hindrich Böök, dead in 1636.

finns en mycket nött ristning i form av nedre delen av en mansfigur med knäppta händer. Det högra fältet har uppenbarligen varit avsett för en bild av hustrun. Största höjd 145 cm, bredd 140 cm, tjocklek ca 14 cm. Rest mot väggen i vapenhusets sydöstra hörn. – Stenen överensstämmer med sina upphöjda majuskler och hörnornament stilistiskt med en grupp Visby-gravstenar från tiden omkr 1350 och är inte osannolikt av gotländsk tillverkning.⁶⁷ När Peringskiöld 1686 besökte Torshälla låg stenen i koret och var troligen ännu hel – i varje fall återges en längre inskrift än den nu bevarade: »ANNO:DNI:M^o:CC^oC·XLIII:SA ... BCAN:NATALE: OBIIT ERV ... ST:C:AIA:REQES ...» (= Herrens år 1343 ... dog Ervast vars själ må vila (i frid). Senare flyttades stenen till en plats strax söder om långhusets södra ingång där det bevarade stycket påträffades ca 50

Fig 95. Gravsten (5) över Johan Larsson, död 1654, och Björn Bengtsson, död 1677. Foto 1981.

Tomb stone (5) for Johan Larsson, dead in 1654, and Björn Bengtsson, dead in 1677.

cm under markytan år 1939. Förmodligen har stenen en tid legat i golvet till det 1827 rivna vapenhuset. – 2. Av grå kalksten. Litet fragment av en senmedeltida gravsten, inmurat i södra sidoskeppets östra vägg, 165 cm över golvet. På fragmentet finns en rest av en inskrift i minuskler i en bård längs stenens kant. Nu läsbart är: »... rq – ca ...». Fragmentets mått: 17×17 cm. – 3. Av brun kalksten med ornering i låg relief. I hörnen fyrpass med evangelistsymbolerna, på mitten en lagerkrans omgivande tre flikiga sköldar utan spår av utsmyckning. Över och under lagerkransen finns rektangulära inskriftstavlor med ristad ram i form av beslagsliknande ornament. Undre tavlan saknar helt inskrift, den övre har varit försedd med ett bibelcitat (Rom 14:8, inskriften till största delen bortnött). Längs stenens kanter finns en bård med till större delen bort-

nött inskrift, dock tydbar med svårighet: »AÑO 1600 THE 15 IVNI AFSO/MNADE I HERRANOM ÄRLIGH OCH WEL-ACHTADH STEFFÄ / IÖN SON BORGEMESTARE (HÄR) I STADÉ GVDH GIFVE HONNOMENS VPSTÄNDELSE». Mått: 197×124 cm. Stenen ligger i södra sidoskeppet, längst åt väster. Omnämns i inv 1830 och låg då på samma plats. – 4. Av grå kalksten (fig 94) med utsmyckning i relief. Längs kanterna en bärd med inskrift: »CRISTVS ÄR MIT LIF / DÖDEN ÄR MIN WINNING + HINRICH B/OCKE⁵⁷ OCK SINE ARF/INGOM KOMMER DENNA STEN TIL (AO 1636?)». Årtalet är i den närmaste bortnött. Stenens mittfält är genom prickhuggna band delat i fyra horisontella tavlor. Den översta har en mycket nøtt och delvis oläslig inskrift: »HÄR VNDER LIGGER BEGRAF/(VEN S I) HERRANOM HER ERIK NIOL/A⁶⁸ HVILKEN THENNE FÖRSAMBLINGENS PAS/(TOR) OCH PROVEST VARIT HÄFVER I 40 ÅHR O/(CH AFSOMNADE) DEN 31 OCTOBER ANNO 1608.» Fältet närmast under inskriften har en lagerkrans som omger ett timglas och en kartusch med initialerna »EN MED» samt ett bomärke. På nästa fält finns en lagerkrans, omgivande en kartusch med »HB MED». Det fjärde fältet är tomt. Mått: 186×126 cm. Stenen ligger i norra sidoskeppet som nr 3 från öster. 1830 befann den sig i korgolvet söder om altaret. – 5. Av grå kalksten (fig 95) med utsmyckning i relief. I hörnen rundlar med evangelist-symbolerna och längs kanterna följande inskrift: »TINE DÖDE SKOLE LEFWA / OCH MED LEKAMEN UPSTÅ IGEN WAKER UP OCH BERÖMER EDER I SOM / LIGGEN UNDER IORDENE TY DIN DAG(G) / ÄR EN GRÖNMARKSDAGG OCH IORDEN SKAL GIFWA IFRÅ SIG T(E AFSOMNADE) ESA 26. v. (19)» (läsningen kompletterad efter inv 1830). Stenens mittfält har på nedre delen en inskriftstavla med nøtt och svårläst latinsk text: »*Hic iacet IOANNES LAurentii sanguine cret / Ao 54 Torsiliae Quondam civis honorque suae / Et dulci natus BENEDICTI (st)irpe Beornus / 77 Clara senatoris munera laude gerens. / Quorum eadem nupsit conjunx utriq' Marito / ANNA ISAACI filia, casta, pia / Una IOANNEM te(rn)aque prole Beornum / perpulcra fecit Mater utrumq' Patrem.*» (= Här vilar Johannes född av Laurentii blod, (död?) år (16)54, fordom borgare i Tors-hälla och dess prydnad, och Björn, född av Bengts ljuva ätt, (död) år (16)77, som på ett lysande sätt upp-bar rådmansämbete. Med dessa båda förmäldes en och samma maka, Anna Isaksdotter, kysk och from. En vacker moder gjorde hon båda till fäder, Johannes med ett och Björn med tre barn.) Inskriftstavlan flankeras av palmlblad. På övre delen av mittfältet finns en tom tavla mellan palmlblad och mellan de båda tavlorna en kartusch med ett invecklat bandornament, påminnande

Fig 96. Gravhäll av gjutjärn (10) över kyrkoherden Johan Kumblaesus, död 1760. Hällen tillverkad 1771. Foto ATA.

Grave slab (10) of cast iron for the Vicar Johan Kumblaesus, dead in 1760. The slab made in 1771.

om ett monogram. Längst upp på mittfältet ses ett bevingat kerubhuvud och längst ned en döds-kalle med korslagda benknotor. Mått: 205×128 cm. I golvet i långhusets sydöstra hörn. 1830 låg stenen i mittgången. – 6. Av gjutjärn. I kanten en smal, profilerad ramlist, i hörnen lyftringar. Mitt på hällen läses följande inskrift med versaler i relief: »IHS / DENNA GRAAF HÖRER / FORDOM BERGZ BEFAL/NINGZ MANNEN.S: IO/HAN HANSON SCHARF. / OCH HANS. K: HUSTRV. H. BARBARA LEFLER. SAMPT. / LIFSARFVINGAR TILL / (A)NNO . . . (årtalet utnött eller har möjligen saknats från början, hällen härrör från slutet av 1600-talet). Mått: 189×118 cm. I golvet i norra sidoskeppet, längst åt öster. 1830 låg hällen i södra sidoskeppet närmast dörren. – 7. Av brun kalksten med bomärke och namn: »MORTON IONSON / MARGRETA ERICK / DOETER. Årtal saknas (troligen 1600-talet). Mått: 188×107 cm. I korgolvets nordöstra del. Stenen låg på samma plats 1830. – 8. Av grå

Fig 97. Gravhäll (11) av gjutjärn över postmästaren A E Österberg och hans maka, döda 1825 resp 1822. Foto ATA.

Grave slab (11) of cast iron for the postmaster A E Österberg and his wife, dead in 1825 and 1822.

kalksten. Slät fränsett en rektangulär inskriftstavla på mitten. Inskriften (Syr 7:36) lyder: »SYR 7 C / EHWAD TV GÖR / SÅ TÄNCK (PÅ) ÄNDAN / HAS AJD / A 1700». Mått: 190×109 cm. I vapenhusgolvet åt väster. 1830 låg stenen på kyrkogården utanför kyrkans södra ingång. Vid grävningar i golvet till det forna vapenhuset 1966 påträffades stenen, som senare kommit att ligga under jord. – 9. Av grå kalksten. Längs kanterna en bred bård av parallellhuggna linjer, i hörnen rundlar utan utsmyckning. På stenens mitt en oval lagerkrans inom vilken läses: »MAGISTER / ANDREAS ALANDER⁶⁵ / P:P:T OBIT 1670 / ELISABET KOLMODIN / A° 1725.» Mått: 208×146 cm. I korgolvets nordöstra del. På samma plats 1830. – 10. Av gjutjärn (fig 96). Ram i relief och inskrift i versaler: »HÄR UNDER / LIGGER BEGRAFVEN / KYRKOHERDEN / HERR MAGISTER / JOHAN KUMBLÆUS⁶⁹

/ FÖDD ÅR 1714 D: 1 NOV: / DÖD 1760 D: 25 MAJ / HONOM TIL ÅMINNELSE / LADES STEN DENNA (sic!) / 1771.» Ovanför inskriften finns ett enkelt draperi i relief och under inskriften korslagda palmkvistar. Mått: 201×128 cm. I golvet i norra sidoskeppet, längst åt väster. Låg 1830 på kyrkogården norr om kyrkan. – 11. Av gjutjärn (fig 97). Längs kanterna en bred bård med reliefutsmyckning i form av rokokomässiga bladornament. På övre kortsidan dessutom en krona. På hällens mitt läses: »HÄRUNDER HWILA / POSTMÄSTAREN OCH TULL INSPECTÖREN / A:E:ÖSTERBERG / FÖDD 1744 D.25 OCT: / DÖD 1825 D. 2 DEC: OCH HANS MAKAN / M.C. ACRENIUS / FÖDD 1740 D: 13 AUG: / DÖD 1822 D: 14 JAN / DE RÄTTFÄRDIGES / MINNE BLIFWER / I WÄLSIGNELSE.» Mått: 207×107 cm. I golvet i norra sidoskeppet som nr 2 från öster. 1830 på kyrkogården norr om kyrkan. – 12. Av grå kalksten utan dekor eller inskrift. Mått: 187×108 cm. I korgolvets sydöstra del.

Begravningsvapen

Begravningsvapen av snidat och målat trä med adliga ätten Palmstruchs, nr 657, vapen inom akantuslövvverk. Vapnet är målat i rött, grönt och mörknat silver. Bärstången är bevarad och försedd med en liten oval namnbricka av trä med: »PALMSTRUCK». Vapnet syftar på överdirektören Reinhold Palmstruch, död 1670 i fängelse sedan han efter en angivelse häktats som misstänkt för förskingring av kronans medel, senare upprättad och förklarad oskyldig. Palmstruchs av kronan bekostade begraving ägde rum i Stockholm 1676. Vapnet är uppsatt i långhuset på norra sidan av mellersta pelaren i södra raden. Höjd 145 cm, med bärstång 310 cm.

Tavlor

Porträtt av Luther. Oljemålning på duk inom förgylld ram med inskrift: »Doctor Martinus Luterus / Född – 1483 / Begynte Reformationen 1517 / Död 1546.» På ramens översida finns en skulpterad, uppslagen bok med överskrift: »Den heliga skrift». Ramen från 1800-talets början, målningen tydligen äldre eftersom »Doct Lutherij Conterfej» enligt räkenskaperna för 1706 då blev fernissa. Total höjd 119 cm, bilden 73×62 cm. Tavlan hänger i norra sidoskeppet på norra väggens östligaste pilaster.

Porträtt av Olof Strandberg, kyrkoherde i Torshälla 1772–1814. Samtida oljemålning på duk. Osignerad, men enligt en anteckning på baksidan utförd 1794. Höjd inkl ram 86 cm, bredd 70,5 cm. I pastorsämbetets sammanträdesrum.

Porträtt av Anders August Fries, kyrkoherde i Tors-

Fig 98. Kopparstick av Ambrosius Hedengran till åminnelse av religionsfrihetens införande i Schlesien 1707. Foto R Bennett 1981.

Engraving by Ambrosius Hedengran in memory of the introduction of the sanctity of worship in Silesia in 1707.

hälla 1853–89. Oljemålning på duk, signerad av Bertha Valerius 1883. Höjd inkl ram 85 cm, bredd 74 cm. I pastorsämbetets sammanträdesrum.

Porträtt av Richard Ringmar, kyrkoherde i Torshälla 1918–35. Oljemålning på duk, signerad av Ernst Söderberg 1935. Höjd inkl ram 82 cm, bredd 64 cm. I pastorsämbetets sammanträdesrum.

Fyra st sk Hedengranstavlor⁷⁰ i ramar med kontursågat överstycke och målning i svart, grått och guld eller svart, rött och guld: 1. »Freudenvoller Zuruff / Durch GOTTES gnade / Auf hohe Beforderung / Des

Grossmächtigen Königs zu Schweden / CAROLI des ZWÖLFTEN / wieder hergestellte / Freye Kirchen = Übung / Derer Ewangelischen Glaubensgenossen / in Schlesien / im Jahr 1707.» Total höjd 140 cm, bilden 93×64 cm. I långhuset i mittskeppet på västra pelaren i norra raden (fig 98). – 2. »Fröjde=Qwäde / Då efter Dhen Stormächtigste / Konung Carl XI / Sweriges Göthes och Wendes / Regerande Store Monarchs / Christelige och mycket Gudelige Påbud och Befalning / Uti hela Swea Rijket och des underliggande Provincier / En hugnelig Åminnelse-Fäst / Öfwer den i Consilio Upsaliensi för jämna Ethundrade Åhr / sedan genom Gudz Nåd lyckeligen träffade religions och / Gudztjänstz Förening begikz Åhr efter Christi Födelse 1693. Dominica esto mihi.» Total höjd 135 cm, bilden 87×55 cm. I tornrummet på södra väggen. – 3. »Dhe förnämsta Dygders / Samtahl / och / Ryktets Utroop / wid / Den Stormächtigste och Glorwyrdigste / i Åminnelse / Konung Carl den Elloftes / Sweriges Göthes och Wendes Konungz / Jordfästning och Kongl. Begrafning / som skedde i Stockholm den 24 Novemb / Åhr 1697.» Total höjd 120 cm, bilden 74×53 cm. I tornrummet på norra väggen. – 4. »Åminnelse Skrift / Öfwer den / med GUDZ hielp / af / Den Stormächtigste Swea Konung / CARL den TOLFTE / Erhålne oförlikelige Seger / emot Tsaren af Musko och des stora Krigshär / Innom ett med Wallar, Stormpålar och grafwar starckt befästat Lager / wid Staden Narva den 20 Novemb. Åhr 1700.» Total höjd 135 cm, bilden 88×55 cm. I tornrummet på norra väggen.

Oblatjärn

Oblatjärn (fig 99) för tio odekorerade oblater (diameter 25 mm). Längd 87 cm, plattorna 14×12 cm. Sannolikt 1800-talet. Förvaras i östra sakristian.

Fig 99. Oblatjärn för tio odekorerade oblater. Sannolikt 1800-talet. Foto R Bennett 1981.

Wafer-iron for ten undecorated wafers. Probably 19th century.

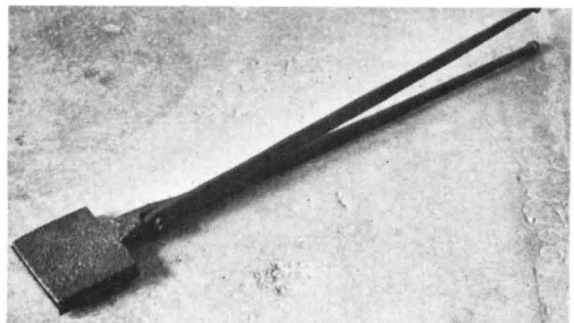

Fig 100. Karmstol av snidad ek i renässansstil. Från omkr 1600; klädseln på rygg- och sittdyna samtida eller något senare.

Armchair of carved oak in Renaissance style. From about 1600. The upholstery contemporary or somewhat later.

Böcker

Gustav II Adolfs bibel, Stockholm (Oloff Olofsson) 1618. Delvis defekt, brunt skinnband med blindpressningar. På pärmarnas mitt riksvapnet och längs sidorna ornamentala bårder med växtmotiv, manshuvuden i profil etc. Knäppena defekta. Porträttet av konungen saknas. Främre pärmens insida har några gamla bläckanteckningar, den äldsta från 1624: »LIBER ECCLESIAE

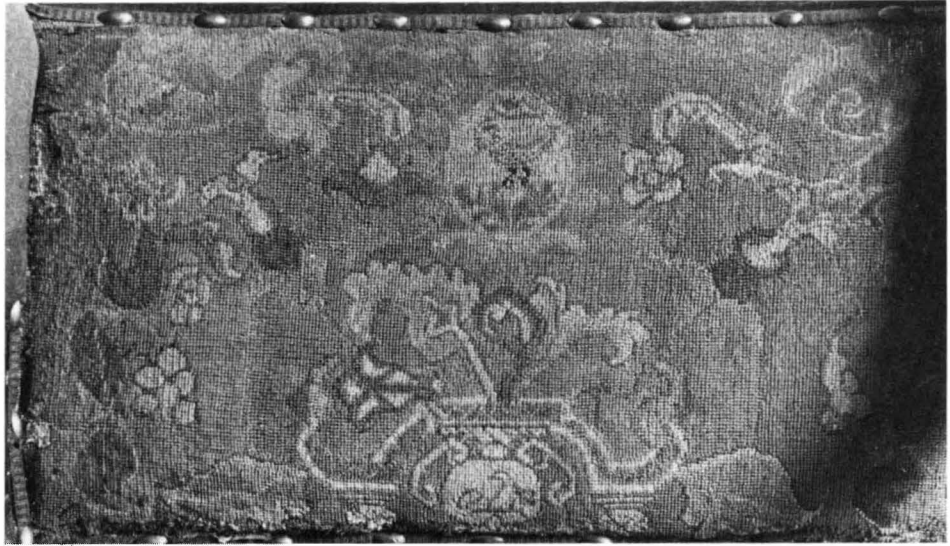
TORSILIENSIS Empt. Anno Dñi 1624. In nundinis Stregnensis dmca Invocavit» (= Torshälla kyrkas bok. Inköpt på marknaden i Strängnäs söndagen Invocavit (första söndagen i fastan) år 1624.)

Gamla testamentet, 3:e delen, Stockholm (Henr. C. Merckell) 1727. Nött och delvis söndrigt brunt skinnband.

Karl XII:s bibel, 1703. Samtliga planscher saknas.

Fig 101. Detalj av ryggdynan på karmstolen, fig 100. Foto R Bennett 1981.

Detail of back of armchair in fig 100.

Nött och delvis söndrigt mörkbrunt skinnband med konungens namnchiffer. Spännen saknas.

Gustav V:s kyrkobibel, 1917. Brunt skinnband. Inhäftat blad med uppgift om att boken inköpts 1917 genom kyrkorådets försorg och tagits i bruk nyårsdagen 1918.

Gustav V:s kyrkobibel 1927. Nr 29 av bibliofilupplagan. Brunt skinnband med konungens namnchiffer. Inhäftat, tryckt blad med uppgift om att bibeln skänkts 1927 av fabrikören Ali Andersson, född 1851 i Vansö församling. Används på predikstolen.

Möbler

Karmstol (fig 100) av snidad ek i renässansstil. Sammansatt av två svängda kryss, upptill förenade av armstöden och på underredet av tvärsålar. Stoppad ryggdyna med öronlappar och stoppad sittdyna, allt klätt med ylle i korstygnbroderi (se nedan). Ryggen kröns av två lejon i friskulptur. Armstödens översida har i rad ställda sexbladiga blommor och på den övre delen fint skuren akantus i relief. Akantusranken återkommer på benkryssen och i vardera kryssets mitt finns en stor blomma. Stolen är av hög konstnärlig kvalitet och kan dateras till tiden omkr 1600. Arkivalierna ger ingen upplysning om hur den kommit i kyrkans ägo. Av stort intresse är den välbevarade klädseln, daterbar till 1500-talets slut eller omkr 1600 – sålunda av allt att döma original på stolen. Sittdynans broderi är något grövre än det på ryggen men motivkaraktären – ett blommönster med urna – är densamma. På ryggdynans mitt finns en medaljong med en

pelikan, dock utan ungar (fig 101). Ryggdynans baksida är klädd med grov, brunmålad lärft. Öronlapparna är av brunt kläde, senare än det övriga. Stolen står i koret på norra sidan. Höjd 123 cm, bredd 84 cm.

Stol av björk i sengustavianska former. Ryggen genombruten med kannelerade spjälor och på det övre ramstycket tre lejonmasker i relief. Lejonmasker finns också på de främre benen. Lös dyna, klädd med skinnimitation. På en papperslapp under sitsen står textat »FAS». Höjd 86 cm.

Stol av 1700-talstyp med fyrkantig ryggbricka, svarvade ben och tvärsålar nedtill. Höjd 94 cm. Tre andra stolar av liknande typ är av senare tillverkning, möjligen anskaffade 1912. Höjd 84 cm.

Stol i imiterad barockstil med spiralvridna ben. Sits och ryggbricka klädda med naturell oxhud. 1900-talet. Höjd 109 cm.

Kista (fig 102) av trä, rikt järnbeslagen. Brunmålad, låg och långsmal modell med två myntspringor i det svagt välvda locket och tre invändiga lås. 1600-talet(?). Höjd 41 cm, bredd 130 cm, djup 47 cm. Står i norra sidoskeppet mot västra väggen.

Kista av gjutjärn. Ett utvändigt och två invändiga lås. På locket inskrift i relief: »THORSHÄLLA / Kyrko och Fattig / Cassa Kista». Två myntspringor, på sidorna lyftningar. Kistan är av den typ som göts vid Hällefors bruk vid tiden omkr 1800. På sockenstämma i maj 1791 kungjordes att »den wid Hällefors Bruk betingade Kyrkokistan af tackjern hitförväntas». Höjd 58 cm, bredd 108 cm, djup 64 cm. Står i vapenhuset på östra sidan.

Fig 102. Järnbeslagen träkista, sannolikt från 1600-talet. Foto R Bennett 1981.

Iron mounted wooden chest, probably 17th century.

Värjor

Värja (fig 103) från mitten av 1600-talet, s k promenadvärja eller pillow sword. Fäste av järn och kavel av trä, virad med metalltråd. Klingan tvåeggad med etsad ornamentik i form av bladornament, grip och delvis missuppfattade och oläsliga inskrifter på latin. Längd 94 cm, därav klingan 81,5 cm.

Värja med fäste av mässing; parerplåtarna hjärtformiga, den ena fällbar mot klingan. Kavel av trä, som haft nu försvunnen trådlindning. Klingan avbruten ett stycke från spetsen; eneggad och försedd med blodränna. Värjan är av en typ som förekommer i England och Tyskland under tiden 1750–1850.⁷¹ Denna är förmodligen från 1700-talets slut. Klingor av den aktuella typen kan ha Solingenursprung. Nuvarande total längd 62 cm, det bevarade stycket av klingan 46 cm.

Några uppgifter om vilka personer som ägt de båda värjorna eller hur de kommit till kyrkan har tyvärr inte kunnat återfinnas. Ytterligare två värjor, placerade under begravningsvapnet för Reinhold Palmstruch, fanns tidigare i kyrkan men stals år 1973.

Övriga inventarier

Altarkors av trä, klätt med svart plysch. I korsmitten »IHS» i målning samt skulpterad törnkrans av trä. 1800-talet. Höjd 120 cm. Förvaras i tornet.

Relief av gjutjärn, framställande madonnan (i bröstbild) med barnet. Utförd av konstnären Allan Ebeling och ursprungligen placerad i en trappuppgång i ett hus i staden. På 1970-talet skänkt till kyrkan av lantbrukare Gunnar Karlsson och nu uppsatt i vapenhuset, över dörren ut mot kyrkogården. Höjd 137 cm.

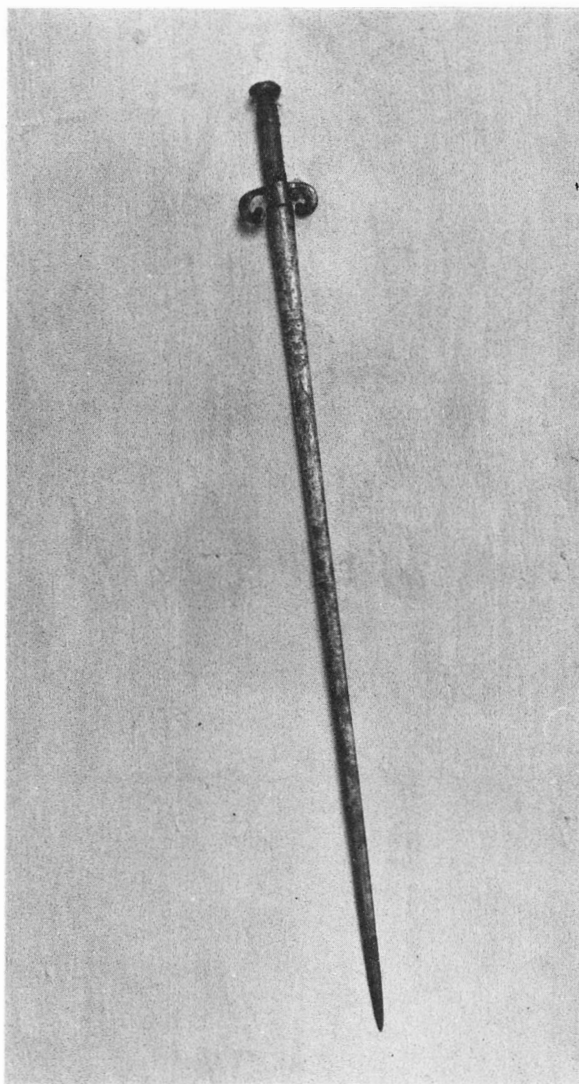

Fig 103. Promenadvärja från 1600-talets mitt. Klingan dekorerad med etsade ornament och inskrifter.

Rapier from the mid 17th century. The blade decorated with etched ornaments and inscriptions.

Tornur

Kyrkan hade att döma av räkenskaperna ett tornur redan i början av 1600-talet. Säkertligen var detta samma tornur som hertig Karl i augusti 1580 skänkte till Torshälla stad och som tidigare gjort tjänst i Strängnäs domkyrka.⁷² 1610 inköptes mässingstråd för 2 öre att användas till »lille sejaren». Säjarmakaren erhöll 1621 1 daler i arbetslön och 1684 utbetalades 80 daler till en urmakare för tornurets reparation. En urtavla

Fig 104. Tornurverk, sedan 1837 i rådhus-tornet men tidigare i kyrktornet. Urverket skänktes 1580 av hertig Karl och hade tidigare gjort tjänst i domkyrkotornet i Strängnäs. Foto 1981.

Tower clockwork, since 1837 in the town hall tower but previously in the church tower. The clockwork was donated in 1580 by Duke Charles and had earlier served in the Cathedral tower at Strängnäs.

finns antydd på tornets södra sida på Peringskiölds teckning av kyrkan från 1686.

1687 och 1718 rapporterades i sockenstämman fel på tornuret. En stor reparation ägde rum 1763–64. Det förstnämnda året målades och förgylldes urtavlan för 360 daler. Andra arbeten på tornuret nämns 1796, 1803 och 1804.

1815–16 reparerades uret och flyttades högre upp i tornet. 1837 togs det ned och uppsattes istället i tornet på det sedan några år färdiga nuvarande rådhuset vid torget (fig 104).⁷³

När tornets övre delar efter 1873 års brand återuppfördes blev det utan tornur. Det nuvarande uret installerades 1947 och bekostades av insamlade medel. Urverket är mekaniskt med slagverk för hel- och halvtimme. Urtavlorna är placerade på tornets östra och västra sidor. Uret levererades av AB Westerstrand & Söner, Töreboda.

Klockor

I tornet hänger två klockor, tillkomna efter branden 1873. Storklockan (fig 105) har runt halsen överst en bladbård och under denna en bred bård av blomstergirlang och svävande putti. Runt slagringen finns en bred bård av blad- och bandornament. På kroppens ena sida en kartusch av bladbård, krönt av stråltriangel, moln, kors mm, inom vilken läses: »SÖKEN HERRAN MEDAN MAN KAN FINNA HONOM / ÅKALLA HONOM MEDAN HAN ÄR NÄR; TY SI, / NU ÄR DEN BEHAGLIGA TIDEN; SI NU ÄR SALIGHETENS DAG. ESAIÆ 55:6 2 COR 6:2». På kroppens motstående sida en kartusch av smal bladbård med: »I ANLEDNING AF DEN BRAND SOM GENOM ÅSKELD DEN / 14 JULI 1873 ÖFVERGICK THORS-HÄLLA KYRKAS TORN OCH TAK, / HVARVID ÄFVEN KLOCKORNA NEDSMÄLTES BLEF DENNA / KLOCKA GJUTEN I STOCKHOLM ÅR 1874 AF F. M. BERGHOLTZ.» Klockans höjd inkl krona 117 cm, diameter 128 cm.

Fig 105. Storklockan, gjuten 1874 av F M Bergholtz. Foto 1981.

The great bell, cast in 1874 by F M Bergholtz.

Lillklockan har runt halsen överst en bård av bladornament och lyror och därunder samma bård av gurlanger och putti som förekommer på storklockan. Runt slagringen finns en bladbård. På kroppen kartuscher i anslutning till storklockan; bibelcitaten i den ena är dock utbytta mot versen: »KOM HERRANS FOLK DÅ JAG DIG BJUDER / ATT SAMLAS I DIN FADERS HUS / EN ANNAN GÅNG MIN STÄMMA LJUDER / DU BÄDDAS NED I JORDENS GRUS.» Klockans höjd inkl krona 98 cm, diameter 109 cm.

Enligt inv 1830 var storklockan före 1873 års brand försedd med följande inskrift: »Opus hoc fabre fecit Evarodus Norvegianus anno MDCIII. Torsiliæ Pastore Erico Nicolai Angermado (Angermannus).» (= Detta verk förfärdigades år 1603 av Edvard från Norge. Pastor i Torshälla var Ericus Nicolai Angermannus.)

På lillklockan lästes: »In Tympano et choro laudate Deum. Holmiæ me fundebat Johan Meijer⁷⁴ Ope et Labore Ecclesiæ quam (et?) cura Pastoris Laurentii Blybergs anno 1672.» (= Loven Honom med puka och dans. Johan Meijer göt mig i Sockholm på kyrkans bekostnad och genom pastorn Laurentius Blybergs försorg år 1672.) En anteckning i kyrkoarkivet (LI:1) omtalar också att »anno 1672 bleff wyrdige och wällerde Hr Lars Blybergh⁷⁵ förordnad till Kyrckoherde . . . och efter hans lijfstijd intett lengre warade än till den (ej ifyllt) Decembr är intett något synnerligt i församlingen bestelt allenast samma åhr bleff den lilla klockan omgutin uthi Stocholm . . .». Enligt räkenskaperna för 1672 utbetalades 370 daler i arvode för gjutningen av den nya klockan.

EKEBY KYRKORUIN

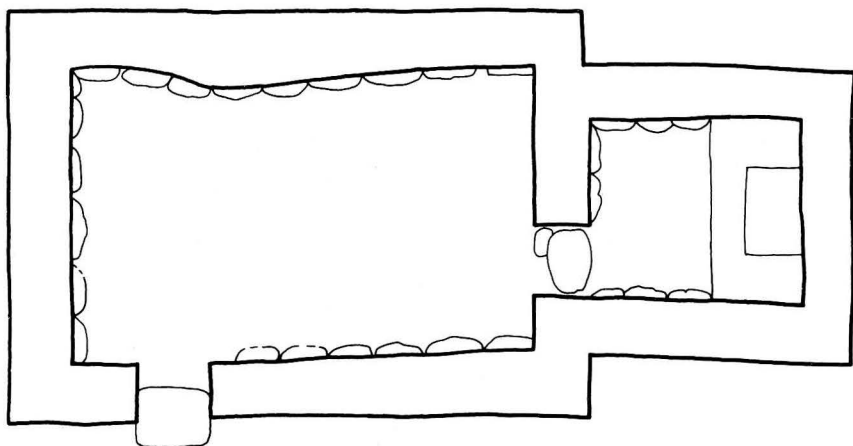

Fig 106. Ekeby kyrkoruin, plan 1 : 150. Uppm B Gejvall 1950.

Ekeby church ruin, plan 1 : 150.

Som nämnts i inledningen utgjorde under tidigare medeltiden det 5 km söderut belägna Ekeby annex till Torshälla och i ett brev 8/1 1302 omnämner Strängnäs-biskopen Isar kyrkoherden Johannes i Torserg(he) som kyrkoherde också i Ekeby.⁷⁶ Några decennier därefter hade annexet upphört att existera och kyrkan av allt att döma övergivits. Som ruin omnämns den av kyrkoherden Laurentius Kolmodinus i Rannsakningarna 1686: »Widh en byy Ekeby widh namn finnes een Muur effter een kyrckio, så wäll som effter kyrkiogården, men hvadh namn bem:te kyrckio haffver haft, weet ingen beretta.» Olof Hermelin nämner närmare 200 år senare resterna av kyrkan i handskriften »Väster-Rekarne härads fornlemningar», men platsen för ruinen föll senare i glömska. Vid en fornminnesinventering 1950 återupptäcktes den och en arkeologisk undersökning kom till stånd 1950–51 under ledning av Birgit Gejvall. Kyrkan (fig 106) vars murar stod kvar till en höjd av 0,5–1,5 meter var mycket liten och bestod av ett rektangulärt långhus (8×5 meter) med ett rakslutet kor (3,5×3,25 meter). Koret skildes från långhuset av en triumfbåge i vars mitt stod en pelare och som sålunda öppnade sig mot koret med två mycket

trånga passager. Den norra av dessa hade sekundärt murats igen. Någon sakristia har aldrig funnits. Ingången till långhuset låg på södra sidan, nära sydvästra hörnet.

Sex vuxna personer och omkring tjugo barn hade begravts i kyrkan. Av de vuxna var fem män och en kvinna. Invid triumfbågen låg en murad stenista, delvis täckt av en stor gravsten och innehållande skeletten av tre män, den ene lagd ovanpå den andre. På den översta mannens panna hade vid gravläggningen lagts ett mynt som visade sig vara det äldsta av de tolv mynt som påträffades i kyrkan. Det har utmyntats under Knut Erikssons tid och möjligen redan vid mitten av 1100-talet. Den översta mannen hade i likhet med alla de övriga skeletten i kyrkan händerna korslagda över bröstet, den mellerstas händer vilade över bäckenet och den underst liggande hade armarna rakt sträckta utmed sidorna.

I långhusets nordöstra del påträffades en rest av en upprättstående pelare av trä, ca 45 cm i diameter. Pelaren kan enligt Birgit Gejvall inte ha haft någon funktion i stenkyrkan och ger möjligen en antydning om att en träkyrka ursprungligen uppförts på platsen.

Noter

1. Se *I Schnell* i Sörmlandsbygden 1967, s 62f. Kvarnarna i strömmen vid staden nämns tidigast i ett brev av år 1283.
2. DS 2097.
3. Se *E Bohrn*, Torpa kyrka, s 3.
4. *Erik Adolf Zethelius* (1781–1864) tillhörde guldsmedsfamiljen Z i Stockholm och utbildade sig först i detta yrke men fick också intresse för bergsbruk, som han studerade i bl a England. Z gifte sig 1808 med *Sofia Fredrika Nordwall* (1786–1855), dotter till fristadsdirektören Erik Nordwall (jfr not 22) i Eskilstuna, som bl a ägde Nyby gård i Torshälla. Z köpte 1827 Nyby av svärfadern och startade 1832 med hjälp av inkallade engelska arbetare ett valsverk där. Bl a levererades plåt till gevärsfaktoriet i Eskilstuna, vars styresman var Erik Nordwall. Efter Z:s död 1864 tog hans söner över verksamheten och bildade bolaget Nyby bruk.
5. Fragmentet påträffades 1949 av dåvarande landsantikvarien Ivar Schnell i samband med uppmålning av stenen. Det låg omedelbart öster om det tidigare kända fragmentet. Se skrivelse från I Schnell till riksantikvarien 25/7 1949 i ATA.
6. *Allan Ebeling* (1897–1975), keramikern, skulptör, målare. Kom efter studier i måleri tidigt in på den keramiska konsten och knöts till Uppsala-Ekeby. Slog sig 1933 ned i Torshälla där han startade en egen keramisk verksamhet. Han har främst arbetat med glaserat lergods i barockartat yppiga former. E utförde också skulpturer i många material samt monumentala väggmålningar, bl a i Eskilstuna stadshus och Eskilstuna centrallassarett. I Torshälla finns av E bl a skulpturen »Tor och bockarna» på en klippa i ån ovanför stora fallet.
7. *Johan Fredrik Åbom* (1817–1900), arkitekt. Blev 1845 ÖIÄ:s konduktör och 1862 förste arkitekt; från 1880 byggnadsintendent för kronans hus i landsorten. Han följde receptivt den stilhistoriska arkitekturens utveckling, kanske främst under intryck av den samtida Parisarkitekturen. Hans mest kända verk finns i Stockholm, bl a Berns salonger, Stockholms Enskilda Banks lokal vid Lilla Nygatan, Musikaliska akademien och Södra teatern. Till hans tidigaste arbeten hör förslag till ändring och tillbyggnad av Raus kyrka (SvK Sk II:1, s 56f) samt Gustaf Frödings födelsehem Alster i Värmland. Han har även ritat Njurunda kyrka (SvK Me, s 9–40) samt flera kyrkinredningar.
8. Uppgifterna om de arkeologiska undersökningar som utfördes i samband med 1966–67 års restaurering är hämtade ur ett utkast till grävningsrapport av *J P Lamm* och *G Söderström* i ATA samt ur *G Söderströms* uppsats i *Fornvännen* 1968, s 92–106.
9. *Johan Peringer*, adlad *Peringskiöld* (1654–1720), fornforskare. Anställdes i Antikvitetskollegiet 1680, assessor där 1689, sekreterare och antikvarius i Antikvitetsarkivet (dvs riksantikvarie) 1693–1719. P var en skicklig tecknare och gravör. Han gjorde omfattande resor inom Sverige och hopbragte betydande antikvariska samlingar på olika områden. Bl a skapade han ett stort antikvariskt-topografiskt arkiv, nu förvarat i KB. P:s teckningar av kyrkor återger i regel byggnaderna med god tillförlitlighet och är ofta försedda med måttuppgifter. Han utförde också omfattande genealogiska forskningar men resultaten är i detta fall oftast ganska fantasirika och godtyckliga.
10. *Olof Strandberg* (1721–1814), kyrkoherde i Torshälla från 1772. S var en nitisk och allvarlig man och ansågs som en av sin tids mera framstående präster i stiftet. Stadsbefolkningen fann han vid sitt tillträde leva i »stor syndasäkerhet» och i sina predikningar tycks han i allmänhet ha använt en bestraffande ton. I kyrkan genomfördes på hans initiativ under 1770-talet en rad förändringar. Gift 2:a gången med *Maria Charlotta Nordenstolpe* (1747–1825). Jfr s 75.
11. *Samuel Stierneld* (1749–1820), korpral vid livregementet till häst 1764, livdrabant 1771, ryttmästares avsked s å. Ägde bl a Hagby i Torshälla landsförsamling där han efter avskedstagandet slog sig ned. 1785 sköt han i vredesmod med hagelgevär en bonddräng i ryggen och rymde sedan denne efter några dagar avlidit till Norge. S förklarades fredlös 1787 men återkom 1788 i hemlighet och tjänade under namn av Samuel Larsson i finska kriget. 1792 blev han benådad med förbjöds att vistas på sina egendomar som han då sålde.
12. *Karl Martin Westerberg* (1892–1963), arkitekt. Anställd vid byggnadsstyrelsen 1920. Har utfört ritningar till kyrkor, kyrkogårdar och församlingshem samt medverkat vid ett stort antal kyrkorestaureringar.
13. *G. Söderström*, Torshälla kyrka, s 100f.
14. *Ove Leijonhufvud* (1883–1962), arkitekt hos byggnadsstyrelsen. Slottsarkitekt vid Rosersbergs slott 1931–56, vid Ulriksdals slott 1933–35 och vid Stockholms slott 1936–55. Har utfört ritningar till ett stort antal kyrkorestaureringar.
15. Tillbyggnaden existerade också före den av Åbom ledda restaureringen 1875. Den finns med på O Hermelins plan av kyrkan från 1866 i ATA och användes då som kalkbod (s 223).
16. I utkastet till grävningsrapport från 1966 års undersökningar finns samtliga påträffade gravar och gravkammare beskrivna.
17. DS 2345.

18. Under medeltiden fanns inte mindre än fem gillen i Tors-
hälla, knutna till Vår Fru, S Olov, S Knut, S Nicolaus och
Helga Korset. Se *M Collmar* i Sörmlandsbygden 1977 och
Till Hembygden 1952.
19. *E Bohrn*, Torpa kyrka, s 14. *I Schnell*, Kyrkorna i Söder-
manland, s 199.
20. Se SvK Sö I:1, s 232 f.
21. *A A:son Hülphers*, Samling till korta Beskrifningar öfver
Swenska städer, 2, s 60 f.
22. *Erik Nordwall, adlad Nordewall* (1753–1835), mekaniker,
industriman. Auskultant i bergskollegium 1774, byggmä-
stare vid Hjälmare slussar så och vid Strömsholms kanal
1778–84. Ordningsman vid Eskilstuna fristad 1787 och
direktör där 1799. Tjänstledig vissa tider för olika upp-
drag, bl a vid Trollhätte slussverk och Dannemora gruvor.
Överstelöjtnant vid flottans mekaniska kår 1819. Jfr not 4
ovan.
23. *Ärland Noreen* (1888–1970), arkitekt. Anställd vid bygg-
nadsstyrelsen från 1925, intendent vid dess kulturhis-
toriska byrå från 1927. Även verksam som privatarkitekt.
Restaurerade ett hundratal landskyrkor i Sverige samt
andra kulturhistoriska byggnader, bl a Läckö slott.
24. Besiktningsrapport av *S Curman* 6/7 1911 i ATA. Rapport
om målningar samt grävning i kyrkans korgolv av *S*
Wallin 20/7 1911 i ATA.
25. Se *R Bennett*, Ösmo kyrka (SvK Sö III:2), s 160 f.
26. Mästaren *E S* (omkr 1420–omkr 1467), eventuellt identisk
med kejsarlige myntmästaren i Frankfurt Erwin von
Stege, är kopparstickets förste store mästare. *E S'* stick
behandlar såväl bibliska som världsliga ämnen och han
har också utfört ornamentstick, vapenbilder mm. *E S'*
stick fick en vidsträckt spridning och har haft stor be-
tydelse för det sengotiska kyrkomåleriet i Sverige.
27. Se *I Schnell*, En anakronistisk detalj i den medeltida
ikonografien samt *I Schnell*. Tre medeltida glasögonbil-
der från Södermanland.
28. *R Norberg*, Vasatidens kyrkomåleri i Sörmland, s 10f.
S Curman mfl, Glanshammars kyrka (SvK Nä I:3), s
426 f.
29. SDA:I. Se *M Collmar*, Strängnäs stifts herdaminne 2,
s 616.
30. Rapport av *S Wallin* 20/7 1911 i ATA.
31. *Axel Törneman* (1880–1925), målare, tecknare, grafiker.
Studerade i Tyskland och Frankrike och blev en av de
första svenska målare som bröt med det traditionella
sekelskiftesmåleriet. Från och med 1910 hade T en rad
monumentaluppdrag och utförde målningar i bl a Öster-
malms läroverk, Riksdagshuset, Tekniska högskolan och
Stadshuset, alla i Stockholm. I mindre format har han
efterlämnat en stor produktion inom skilda tekniker och
motivkretsar: främst industri- och arbetarskildringar,
Stockholmsvyer, porträtt och bokillustrationer.
32. *Albin Helldén* (1866–1937), bildhuggare. Bosatt i Hällby-
brunn i Torshälla landsförsamling. Studerade vid Slöjd-
föreningens skola i Göteborg och senare i Paris. H har
medverkat vid pryddandet av ett stort antal kyrkor i Söder-
manland med dopfuntar, krucifix, nummertavlor och
andra träsniderier. Av arbeten på andra områden kan
främst nämnas ett flertal porträttbyster.
33. Se *S Boëthius*, Tumbo kyrka (Sörmländska kyrkor 109),
Eskilstuna 1948, s 14 samt *Utställning af äldre kyrklig
konst från Strängnäs stift 1910*, Katalog, s 52 f.
34. *I O Hermelins* »VästerRekarne härads fornlemningar»
(ATA) finns en teckning av kyrktornet från väster (s 253),
där också detta vedskjul är synligt.
35. *O Hermelin*, a a, s 225. Se *E Bohrn*, Torpa kyrka, s 12 och
S Boëthius, a a, s 14.
36. Se *H Rabén*, Träskulptur och snickarkonst, s 120 f samt
E Bohrn, Strängnäs domkyrka (SvK Sö I:2), s 382, 385–
387.
37. *Petter Gerdes* (1700–1756), byggmästare. Från 1728, då
han blev slottsbyggmästare verksam vid slottsbyggena i
Stockholm, Gripsholm, Västerås och Gävle samt vid upp-
förandet av tornhuvorna på domkyrkorna i Uppsala och
Strängnäs. Köpte 1737 kronokvarnen i Torshälla till
vilken då också hörde laxfisket i fallet. G fick dock redan
1745 lämna ifrån sig kvarnen.
38. Vid Olof Hermelins besök i kyrkan 1866 var tre av läkta-
barriärens målningar synliga och han har i »Väster-
Rekarne härads fornlemningar» (s 259) tecknat av ett av
fälten. Dessa målningar måste sålunda ha blivit dolda i
samband med restaureringen 1875.
39. *T Ax:son Holm*, Läkta-
barriären i Torshälla kyrka (Sörmlandsbygden 1965).
40. *Lars Kolmodin* (d 1697). Född på 1620-talet, prästvigd
1643, komminister i Björnlunda 1657. Kyrkoherde i Tors-
hälla 1674 på rekommendation av änkedrottning Hedvig
Eleonora.
41. *Daniel Strähle* (1700–1746), orgelbyggare. Elev till J N
Cahman och i mekanik till Christopher Polhem. Privile-
gierad 1742. Bosatt i Gästrikland. S har byggt orgelverk
huvudsakligen i kyrkor i Västmanland och Gästrikland. I
Södermanland byggde han samma år som Torshällaorgeln
också ett verk i Fogdö kyrka. Bevarade orglar av S finns
i Strömholms slottskapell, Fröslunda i Uppland (urspr för
Kumla i Västmanland) samt i Bingsjö kapell i Dalarna
(urspr för Svärdsjö kyrka, Dalarna).
42. Strähles orgel finns beskriven i *A A:son Hülphers'*
manuskript »Svenska orgverks beskrifningar», nu i Väs-
terås stadsbibliotek:

Beskrifning på Thorshälla Orgelwärc

Hela wärcet är 7 1/2 aln högt, samt 5 alnar och 8 tum
bredt. På Sidorna äro fölgande anmärckningar:

Bygd år 1744 af Directeuren, Herr Daniel Strähle
på Kyrckans bekostnad, under Prosten Herr Magister
Anders Nybom.

Zirat af Herr Johan Ullbergh år 1745, warande Borg-
mästare Herr Wilhelm G: Falcken, på Herrskapens och
Församlingens bekostnad.

Stämmorna på vänstra Sidan äro:

N ^o 1. Principal	4 Fot
N ^o 2 Quintadena	8 Fot
N ^o 3 Quinta	3 Fot
N ^o 4 Sesquialtera	2 Cor
N ^o 5 Trompet	8 Fot bas
N ^o 6 Trompet	4 Fot

Dito på Högra Sidan äro:

N ^o 1 Gedact	8 Fot
N ^o 2 SpetsFlöit	4 Fot
N ^o 3 Octava	2 Fot
N ^o 4 Scharf	3 Cor
N ^o 5 Trompet	8 Fot discant
N ^o 6 Trompet	4 Fot bas

et vox virginea

Claveret, som är bakom wärcket stämmes på samma sida. En Bålg är bygd på vänstra sidan, när man går up. Lådan är på golfwet en famn lång. I Orgwärcket Sperven-til wid Lådans upstigande.

43. *Johan Ullberg* (1708–1778), bildhuggare och målare. Bördig från och bosatt i Skåne där också huvudparten av hans arbeten finns. U var en mycket produktiv tillverkare av altartavlor, predikstolar, dopfuntar och andra kyrkliga inventarier. Utom Skåne levererade han främst till kyrkor i Småland och Västergötland. Från Södermanland är några ytterligare arbeten av U kända: predikstol och altartavla till Dunkers kyrka 1746 (brunna 1809), predikstol till Husby-Oppunda kyrka 1744, altartavla och ombyggnad av predikstolen i L:a Malma kyrka 1745. U arbetade i en provinsiell barockstil med utgångspunkt från det Tessin-Prechtska schemat.
44. *Olof Schwan* (1744–1812), orgelbyggare. Examinerad och privilegierad 1771. En av landets genom tiderna mest uppskattade orgelbyggare. Bygde ett fyrtiotal verk, därav flera stora såsom orglarna i Maria kyrka, Tyska kyrkan, Adolf Fredriks kyrka och Storkyrkan, alla i Stockholm, S Petri kyrka i Malmö m fl.
45. Orgelbyggaren *Johan Lund* (1800–1858), verksam först hos orgelbyggaren Gustaf Andersson, senare självständig. Arbetade några år på 1850-talet i kompanjonskap med sonen *Carl Johan Lund* (1831–1914) vilken sedan fick anställning hos orgelbyggaren P L Åkerman (1861) och år 1866 gick in i firman P L Åkerman & Lund. *D Edholm*, Svenska orgelbyggare I. 1600–1900. Manuskript hos Sv K. 1980, och *N P Norlind*, Orgelns allmänna historia. Sthlm 1912.
46. 1912 års orgel hade efter ombyggnaden 1955 följande disposition:
- Man I: Principal 8, Flüte harmonique 8, Borduna 8, Oktava 4, Rörlöjt 4, Oktava 2, Mixtur 4 ch, Trumpet 8.
- Man II: Salcional 8, Rörlöjt 8, Principal 4, Flüte octaviant 4, Nasard 2 2/3, Waldflöjt 2, Scharf 3 ch, Skalmeja 8, Tremulant.
- Pedal: Subbas 16, Oktavbas 8, Koraltbas 4.
- Koppel: I/P, II/P, II 4P, II/I, I 4/I, II 16/I, II 16/II. Två fria och tre fasta komb. Mekanisk.
47. Orgeln har följande disposition:
- Man I, huvudverk: Principal 8, Koppelflöjt 8, Principal 4, Spetsgedackt 4, Waldflöjt 2, Sesquialtera 2 chor, Mixtur 4 chor.
- Man II, svällverk: Rörlöjt 8, Fugara 8, Voix celeste 8, Traversflöjt 4, Principal 2, Nasat 1 1/3, Scharf 3 chor, Corno-Oboe 8. Tremulant.
- Pedal: Subbas 16, Gedackt 8, Oktava 4, Fagott 16.
- Koppel: HV/Pedal, SV/Pedal, HV/SV.
48. Gerda Björkman var enligt samtida tidningsartiklar slöjd-lärlarinna och bosatt i Eskilstuna.
49. *Lars Oberg* (1737–1817), guldsmed. Född i Hudiksvall där han gick i lära. Mästare i Eskilstuna 1773. Relativt många föremål stämplade av Öberg är kända, de flesta för profant bruk.
50. *Lars Barvander*, guldsmed, mästare i Stockholm 1778, uppsade burskap 1790. Stämplade 1779–1788.
51. *Carl Saur dä* (1710–1781), tenngjutare, mästare i Stockholm 1737, ålderman 1765, uppsade burskap 1779. Saur var en skicklig mästare som efterlämnat en stor och mångskiftande produktion av tenn för både kyrkligt och profant bruk. Han hade elva barn av vilka två senare blev verk-samma som tenngjutare.
52. *Anders Cruus af Edeby* (1625–1678), kapten vid amiralitetet 1654, major 1665, avsked 1675 eller 1676. C dog ogift på sin gård i Torshälla och ligger begravd i Husby-Rekarne kyrka. Enligt Elgenstierna var han »bekant för sin lustighet och sitt putsmakeri».
53. Intendent Barbro Hovstadius, Nordiska museet, har välvilligt hjälpt författaren med efterforskningar rörande stämpeln på oblatasken.
54. *Andreas Nybohm* (1667–1748), kyrkoherde i Torshälla 1707 med riksänknedrottningens fullmakt. Honorärprost 1730. Gift med Maria Kolmodin, änka efter företrädaren, Johannes Mozelius och dotter till Lars Kolmodin (not 40).
55. *Lars Malm*, guldsmed. Kom 1828 i lära hos guldsmeden Eric Björkmans änka i Eskilstuna, gesäll 1830. Stämplade arbeten i Eskilstuna 1837–72.
56. *Erik Bengtsson Starin*, guldsmed, mästare i Stockholm 1686, verksam där till sin död 1710. S tillverkade huvudsakligen silver för kyrkligt bruk. Arbeten av honom är kända från ett flertal kyrkor i Nord- och Mellansverige.
57. *Hindrich Böök dä* (d 1636), guldsmed, borgmästare i Torshälla. Nämnas i en mantalslängd 1615, då med det största skattebeloppet i staden. Året 1635 hade han med hustru och barn samt tre drängar och tre pigor stadens största hushåll. Hustrun, som tidigare varit gift med kyrkoherden i Torshälla Ericus Nicolai (not 68), hette förmodligen Maria EriksDotter. På B:s epitafium i kyrkan (s 79) avbildas fem barn, en son och fyra döttrar. Sonen, med samma namn och yrke som fadern, var verksam som guldsmed ännu 1667.

58. I inv 1699 i UUB upptas »1 ljuskrona med 12 pipor given av rådman Kyrenio».
59. Inv 1699 i UUB förtecknar två ljusstakar, skänkta av »herr Scarff pastor i Hölö». Kyrkoherden i Hölö 1689–1743, Paulus Johannis Scharff var son till bergsfogden Johan Hansson Scharff och dennes hustru, Barbara Leffler (jfr gravhäll nr 6, s. 85).
60. *Johan Johansson* (d 1715), tenngjutare. Född omkr 1650, mästare 1677, ålderman 1687. Stor produktion. Se *A Löfgren*, Stockholms Kannngjuteskrå I:2, s 110f.
61. *Märta Gahn* (1891–1973), textilkonstnär. Studerade vid Högre konstindustriella skolan 1910–15 och företag under 1920- och 1930-talen en rad studieresor. Hon var en av grundarna av Ateljé Handtryck där hon arbetade 1915–17. 1935–54 var hon ledare för Libraria.
62. *Greta Olde-Holmberg, gift Mörk* (f 1912), textilkonstnär. Komponerade fram till 1940-talet kyrkliga textilier för Licism. Arbeten av henne finns i bla Visby och Kalmar domkyrkor, S Petri kyrka i Malmö, Mariakyrkan i Helsingborg och Finska kyrkan i Stockholm. Hon har också komponerat profana textilier och även framträtt som målare och tecknare.
63. *Sofia Widén* (1900–1961), textilkonstnär. Utbildad vid Högre konstindustriella skolan. Anställdes senare vid Licism och var dess ledare 1930–51. Från 1952 till sin död drev hon firman »Sofia Widén textilier». Hennes produktion av kyrkliga textilier var mycket omfattande och omkr 1000 kyrkor i Sverige äger arbeten, signerade av henne. Hon gjorde också en betydelsefull insats för den profana textilkonsten.
64. Inskriften är författad av stadskaplanen i Torshälla, Laurentius Laurentii Helsing, vilken omnämns i stadens handlingar 1608 och 1609. 1598 hade han varit huskaplan på Tullgarn och senare blev han kyrkoherde i Alunda i ärkestiftet där han avled 1621. Epitafiets långa gravskrift på vers finns tolkad och kommenterad av fil mag Curt Bäcknert i en 3-betygsuppsats i ämnet nordiska språk, framlagd 1960 vid Stockholms universitet. En kopia av uppsatsen förvaras också i Läns museets arkiv, Nyköping.
65. *Andreas Alander* (d 1671). Född på 1610-talet, studerade i Uppsala, prästvigdes 1639. Kyrkoherde i Torshälla 1651 efter att ha utklagat den nytillsatte kyrkoherden, Petrus Olai Ugglas, vilken starkt ogillades av församlingsborna. A var redan utnämnd till en tjänst vid det nyinrättade gymnasiet i Härnösand, men efter enträgna uppvaktningar av Torshällaborna i konsistoriet förflyttades Ugglas och Alander erhöi pastoratet på villkor att han ingick äktenskap med den 1649 avlidne företrädaren Lars Kolmodins dotter Elisabet.
66. En förteckning över och beskrivning av de tillvaratagna fragmenten finns i utkastet till grävningsrapport från 1966 års undersökningar i ATA.
67. Se *J W Hamner – H Widén*, Die Grabsteine der Ruinenkirchen in Wisby, Stockholm 1940, s 49.
68. *Ericus Nicolai Angermannus*, kyrkoherde i Torshälla från 1568 till 1607, då han, enligt kyrkoherde Ericus Andree Nycopensis i Säby i Västerås stift, avled och begravdes S Martini dag. Gravstenens uppgift om att herr Erik dog 31/10 1608 är bevisligen felaktig eftersom efterträdaren mottog prästgårdsinventarierna den 9/10 1608. Felet beror troligen på att inskriften huggits först 1636 då Hindrich Böök d ä, herr Eriks änkas andre man, begravdes i graven.
69. *Johannes Johannis Kumblæus* (1714–1760), kyrkoherdeson från Ytteraselö. Studerade först i Uppsala och senare i Lund där han blev fil mag 1736. Prästvigd i Strängnäs s å. Komminister i Maria i Stockholm, kyrkoherde i Torshälla 1749 och tillträdde 1750. Hastigt död av slag pingstdagen 1760 efter förrättad predikan.
70. *Ambrosius Hedengran* (1660–1741), tecknare och kopparstickare. Tecknade ett stort antal minnestavlor, vilka graverades av honom själv, Erik Geringius och Claude Haton. Dessa tavlor utfördes till äminnelse av 100-årsminnet 1693 av Uppsala möte, Karl XI:s begravning 1697, segern vid Narva 1700, återställandet av religionsfriheten i Schlesien 1707, 200-årsminnet 1717 av reformationen samt 1721 och 1730 av den rena evangeliska lärans predikande i Norden. Det karakteristiska för H:s graverade ramverk kring texten på dessa minnestavlor består i att hela ornamentiken är ritad med en enda sammanhängande linje. Minnesbladen spreds till så gott som alla svenska kyrkor.
71. Identifieringen av värjan har utförts av intendent Bengt Hermansson, Armémuseum.
72. SDA:E 1:1. *M Collmar*, Strängnäs stifts herdaminne 2, s 616.
73. *I Schnell*, Torshälla jubilerar (Sörmlandsbygden 1967), s 82.
74. *Johan Meijer* (d 1679), klockgjutare, verksam i Stockholm 1660–79. Mästare omkr 1655. Son till kungl styckgjutaren Gerdt Meyer. Klockor gjutna av M finns bevarade i ett flertal svenska kyrkor.
75. *Laurentii Jonae Blybergius*, kyrkoherdeson från Svennevad (Nä). Studerade i Uppsala 1650. Kyrkoherde i Askersunds stad 1671, i Torshälla 1672 med fullmakt av änkedrottning Hedvig Eleonora och mot förbindelse att »conservera» änkan efter företrädaren. Blybergius avled samma år, innan äktenskapet hunnit komma till stånd.
76. Se *M Collmar*, Strängnäs stifts herdaminne 1, s 498.

Källor och litteratur

OTRYCKTA KÄLLOR

Stockholm

RA: ÖIÄ:s ritningsarkiv, kyrkor T 69: »Dessein till Ny Spira på Thorshälla Stads kyrkotorn» (osign och odat); restaureringsritningar 1873 av *J F Åbom*; restaureringsritningar 1909 av *G Hallberg* och *C H Leth*. ÖIÄ, Kyrkliga byggnader i Sverige. Ärenden – 1810 (sign F II aaa, vol nr 3): Memorial 29/11 1786 och 18/4 1787. Allmänna verks skrivelser till Kungl Maj:t, vol nr 325: Uppmättningsritning och förslag till ombyggnad av kyrkan 1786 av *G Golling*.

Raä, ATA: Berättelse om kyrkan 1826 av *J Holmlin* (avskrift); Kyrkoinventarium 1830; snabbinventeringsprotokoll 1937 efter äldre anteckningar av *S Wallin*; besiktningssrapport rörande kalkmålningar 6/7 1911 av *S Curman*; handlingar ang framtagning av kalkmålningarna 1911; målningsförteckning 1911 av *S Wallin*; rapport om iakttagelser i samband med restaureringsarbeten 20/7 1911 av *S Wallin*; brev från *R Andersson* till riksantikvarien 17/1 1912 om upptäckta kalkmålningensfragment i sakristian; handlingar ang lyktor över kyrkans ingångar 1936; handlingar ang konservering av epitafium över A A:son Bröms 1938; rapport om konservering av antependium 1939; handlingar ang installation av värmeledning 1939; tjänstememorial ang fynd av medeltida gravsten 15/11 1939 av *E Bohrn*; förslag till ny inredning av sakristian 1940 av *O Leijonhufvud* samt förnyat förslag 1941; handlingar ang föreslagen utbyggnad av orgelläktaren 1945; handlingar ang planerade reparationsarbeten på tornet samt installation av tornurverk 1946; brev till riksantikvarien från *I Schnell* 25/7 1949 ang fynd av runstensfragment; förslag till yttre reparation av kyrkan 1956 av *K M Westerberg*; handlingar ang konservering av två kollektåvar 1956–57; handlingar ang deposition av mässkjorta samt konservering av kalkkläde 1957–58; handlingar ang minnestavla över *R Rademacher* 1959; förslag till ordnande av området kring kyrkan (*K M Westerberg*) 1959; handlingar ang kyrkans restaurering 1966–67; konserveringsrapporter 10/5 1968 av *S Dalén*; handlingar ang nybyggnad av orgelverket 1974; handlingar ang utvidgning av nya kyrkogården 1975.

Raä, fd K-byråns arkiv: handlingar ang 1911–12 års restaurering av kyrkan; handlingar ang elektrisk ljus- och värmeanläggning 1919; handlingar ang urnlund på gamla kyrkogården 1934–35; tjänstememorial ang kyrkan av *Ä Noreen* 4/10 1938; ritningar och arbetsbeskrivning för gravkapell på nya kyrkogården av *G Malmstedt*; handlingar ang ny värmeledning i kyrkan 1939; förslag till nya fönster samt ny inredning i sakristian 1940 av *O Leijonhufvud*; nytt förslag till inredning av sakristian 1940; handlingar ang ifrågasatt utbyggnad av orgelläktaren 1945; handlingar ang reparation av tornet samt installation av tornur 1945–46; handlingar ang utvidgning av nya

kyrkogården 1950; förslag till yttre restaurering 1955 av *K M Westerberg*; handlingar ang reparation av tornet 1956; förslag till klockstapel på nya kyrkogården 1957–59; handlingar ang rivning av begravningskapellet på gamla kyrkogården 1971–72; restaureringsprogram och ritningar 1966 av *O Hidemark* och *G Månsson* 1966; handlingar ang nybyggnad av orgelverket 1974–75.

KB: *Ransakningar* efter Antiquiteter från åtskilliga lähn och Stiftt. Södermanland (sign F I 9:2). Två berättelser, undertecknade av kyrkoherden *Laurentius Kolmodinus*, den ena odat, den andra dat 12/8 1682; *J Peringskiöld*, Monumenta Sueo-Gothorum antiqua et recentia, 6 (sign Fh 6); *J Peringskiöld*, Södermanlandz Kyrckior med dess Monumenter (sign F I 5:6); *J Hadorph*, Beskrifning öfver kon. Carl XI:s resa i Sverige (sign F f 5).

Uppsala

UUB: *A A von Stiernman*, Svenska minnesvårdar ... 1713 (sign S 23); *J H Schröder*, Södermanlands fornminnen med teckningar (sign S 115); Handlingar om Södermanland I (sign S 116); Nordiska samlingen, vol 44; Palmiskiöldska samlingen, vol 286.

ULA: Strängnäs domkapitels arkiv, serie E, I; Torshälla kyrkoarkiv: För beskrivningen värdefulla uppgifter finns i följande avdelningar: (K I:1) st prot 1674–1703, 1711–1733 (inneh äv vis prot 1685, 1702, 1703, 1720, 1728, 1736, inv 1674, 1685, 1699, prästgårdsinv 1674, förteckningar på gravarna i kyrkan, odat och 1752); (K I:2) st prot 1750–1806 (inneh äv kr prot 1750–58, 1772–1829, inv 1750, 1766, 1801, vis prot 1766, 1803, redogörelse för ändringar och reparationer av kyrkan 1772–1816); (K I:3) st prot 1806–31 (inneh äv inv 1816); (K I:4) st prot 1832–57; (K I:5) st prot 1859–63 (inneh äv kyrkostämmans prot 1863–70); (K III:1) kr prot 1832–86 (inneh äv inv 1832, 1843, 1846 samt vis prot 1835, 1841); (L I:1) räk 1609–47 (inneh äv st prot 1627–68, inv 1609, 1612, 1622, 1636, prästgårdsinv 1561, 1568, 1608, 1627, förteckning på ändringar och reparationer i kyrkan 1628–45); (L I:2) räk 1652–93 (inneh äv st prot 1655, 1683); (L I:3) räk 1703–50; (L I:4) räk 1750–74; (L I:5) specialräkning 1754–1807; (L I:10) räk 1807–50; (N2) inv och arkivförteckningar 1831–53; (O 3) Strödda handlingar 1787–1867.

Yngre arkivalier förvaras i PÅ i Torshälla.

TRYCKTA KÄLLOR OCH LITTERATUR

Andersson, R, Torshälla, i: Sveriges Städer 2. Stockholm 1915. – *Densamme*, Torshälla kyrka, i: Till hembygden 1913. Stockholm 1913.

- Bohrn, E.* Torpa kyrka (Sörmländska kyrkor 101). Eskilstuna 1948. — *Densamme*, Torshälla kyrka (Sörmländska kyrkor 25, 1 uppl). Eskilstuna 1943.
- Brate, E* — *Wessén, E.* Södermanlands runinskrifter. Stockholm 1924–36.
- Carlsson, S L.* Sveriges kyrkorglar. Lund 1973.
- Collmar, M.* Strängnäs stifts medeltida gillen, i: Till hembygden 1952. — *Densamme*, Södermanlands och Närke medeltida gillen, i: Sörmlandsbygden 1977.
- Cornell, H.* — *Wallin, S.* Uppsvenska målarskolor på 1400-talet. Stockholm 1933.
- Diplomatarium Suecanum. Från år 817 I, II. Stockholm 1829, 1837.
- Elgenstierna, G.* Den introducerade svenska adelns ättartavlor. Stockholm 1925–36.
- Erici, E.* Inventarium över bevarade äldre kyrkorglar i Sverige. Stockholm 1965.
- Gejvall, B.* Ekeby kyrkoruin, i: Sörmlandsbygden 1953.
- Gisslandi, B.* Torshälla genom sekler. Torshälla 1979.
- Holm, T Ax:son.* Läktarbarriären i Torshälla kyrka, i: Sörmlandsbygden 1965. — *Densamme*, Torshälla kyrka (Sörmländska kyrkor 25, 5:e uppl). Nyköping 1967. — *Densamme*, Torshälla kyrka (Sörmländska kyrkor 25, 6:e uppl). Nyköping 1978.
- Holmbäck, L M.* Klockor och klockringning. Malung 1951.
- Hülphers, A A:son.* Historisk Afhandling om Musik och Instrumenter. Westerås 1773. — *Densamme*, Samling til korta Beskrifningar öfwer Swenska Städer. Andra Flocken. Westerås 1783.
- Lindqvist, S.* Den helige Eskils biskopsdöme. Stockholm 1915.
- Löfgren, A.* Stockholms kanngjutareskrå, I:3. Stockholm 1950.
- Norberg, R.* Vasatidens kyrkomåleri, i: Sörmländska kyrkor, bd 6. Eskilstuna 1946.
- Nyström, G.* Några drag ur Torshällas historia, i: Sörmlandsbygden 1938.
- Rabén, H.* Träskulptur och snickarkonst i Uppsverige under renässans och barock. Stockholm 1934.
- Rannsakningar* efter antikviteter, II (utg av *I Olsson, N-G Stahre* och *C I Ståhle*). Stockholm 1969.
- Schnell, I.* En anakronistisk detalj i den medeltida ikonografien, i: Fornvännen 1935. — *Densamme*, Kyrkorna i Södermanland. Nyköping 1965. — *Densamme*, Silversmederna i Torshälla, i: Eskilstuna museers årsbok 1967. — *Densamme*, Torshälla jubilerar, i: Sörmlandsbygden 1967. *Densamme*, Tre medeltida glasögonbilder från Södermanland, i: Sörmlandsbygden 1935.
- Strängnäs stift i ord och bild.* Stockholm 1948.
- Strängnäs stifts herdaminne* 3 (av K A Hagström). Strängnäs 1899 — 1–2. (av M Collmar). Nyköping 1964, 1977.
- Svenska män och kvinnor.* Stockholm 1942–55.
- Svenskt biografiskt lexikon.* Stockholm 1918–.
- Svenskt Diplomatarium*, från och med år 1401, utg af Riks-Archivet. Stockholm 1875–.
- Söderberg, B.* Svenska kyrkomålningar. Stockholm 1951.
- Söderström, G.* Torshälla kyrka. Byggnadshistoriska iakttagelser i samband med restaureringen 1966–67, i: Fornvännen 1968.
- Utställning* af äldre kyrklig konst från Strängnäs stift. Juli–September 1910. Katalog. Strängnäs 1910.
- Utställning* af äldre kyrklig konst i Strängnäs 1910. Studier I–II. Stockholm 1913.
- Wallin, S.* Målaren Peter, Albertus Pictors lärare, i: Studier i Upplands kyrkliga konst I. Uppsala 1918.
- Wangstelius, A.* Dissertatio Historica de Thorshälla, Sudermanniae Urbe. Upsaliae 1782.
- Silverstämplar tydda enligt *Upmark, G.* Guld- och silversmeder i Sverige 1520–1850. Stockholm 1925 och *Guld- och silverstämplar*, Svenskt silversmide 1520–1850, IV. Stockholm 1963.
- Tennstämplar tydda enligt *Bruzelli, B.* Tenngjutare i Sverige. Stockholm 1967.

Tidningsartiklar

- Dagens Nyheter* 20/9 1910, 30/12 1911, 22/9 1944
- Eskilstuna Kuriren* 17/4 1911, 15/9 1911, 18/5 1912, 23/11 1923, 1/10 1932, 23/4 1935, 13/7 1949, 1/6 1956, 28/9 1956, 27/1 1966, 5/1 1967, 2/6 1967
- Folket, Eskilstuna* 23/8 1911, 3/5 1949, 13/7 1949, 15/7 1949, 20/6 1952, 12/9 1956, 23/10 1964, 5/2 1966, 7/2 1966, 3/6 1967.
- Katrineholms Tidning* 21/7 1911, 25/1 1912, 4/8 1919
- Nerikes Allehanda* 10/3 1911
- Stockholms Dagblad* 9/3 1911, 31/10 1911, 17/2 1912
- Svenska Dagbladet* 9/3 1911, 6/7 1911, 3/2 1912
- Södermanlands Läns Tidning* 30/10 1911, 14/5 1912
- SörmlandsPosten* 18/4 1911, 22/4 1911, 23/6 1911, 27/10 1911, 29/10 1911, 6/4 1912, 23/12 1916, 30/8 1917, 8/6 1942
- Torshälla Tidning* 3/8 1911, 31/8 1911, 26/10 1911, 30/11 1911, 7/12 1911, 1/2 1912, 13/2 1912, 11/4 1912, 23/5 1912, 6/6 1912, 24/2 1917

Förkortningar

ATA	Antikvarisk-topografiska arkivet, riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Stockholm.	Raä	Riksantikvarieämbetet, Stockholm.
DS	Diplomatarium Suecanum. Fr o m år 817–. Stockholm 1829–.	räk	räkenskaper.
inv	inventarieförteckning.	SDA	Strängnäs domkapitels arkiv.
KB	Kungliga biblioteket, Stockholm.	SHM	Statens historiska museum, Stockholm.
K-byrån	F d kulturhistoriska byrån vid byggnadsstyrelsen, Stockholm.	st prot	sockenstämmoprotokoll.
kr prot	kyrkorådsprotokoll.	SvK	Sveriges Kyrkor, Konsthistoriskt inventarium.
PÅ	Pastorsämbetet.	SvR	Sveriges Runinskrifter.
RA	Riksarkivet, Stockholm.	ULA	Uppsala landsarkiv.
		UUB	Uppsala universitetsbibliotek.
		vis prot	visitationsprotokoll.
		ÖIA	Överintendentsämbetet, Stockholm.

Summary

Torshälla—nowadays an idyllic small town—is situated on either side of the Eskilstuna River, which is a connecting link between the two large central Swedish lakes Mälaren and Hjälmaren. The name Torshälla means Thor's place of sacrifice and indicates that, originally, it was an old cult centre. Since it was favourably located for the trade communications of the time, it was, from the Middle Ages up to the 17th century, at times an important trading centre. When, during the 11th century, the land-elevation caused falls to form in the river at Torshälla, the place took over the role of Tuna (present Eskilstuna)—situated 7 km farther to the south—as a transshipment place for the commodities brought there by sea. A town community soon emerged, and in 1317 Torshälla was given by the king its oldest known town charter. The town attained its greatest wealth at the beginning of the 17th century when large amounts of pig-iron were brought in from Bergslagen to be sent on to the ironworks in Södermanland. The decline started when the so-called Hjälmare Canal was built (1629–39) causing trade to take another route. Another event fatal to the importance of Torshälla was the founding of the town of Eskilstuna which, after having received its town charter, soon became the more important of the two communities. At the end of the 18th century, Torshälla's shipping trade—previously so flourishing—had virtually ceased to exist. In 1798, practically the whole town was destroyed by fire, and only some few old buildings—among them the church—now remain. The medieval network of streets is, however, still very well preserved.

HISTORY OF BUILDING

I. Considering that as early as the end of the Viking Age, Torshälla seems to have become an important community

and a transshipment place for commodities arriving by sea, there will probably have been a wooden church there during the latter part of the 11th century. There are no certain proofs of this, however, neither is it possible to determine the exact time when the oldest stone church was built. What now remains are a straight-ended chancel, 4.8 m long and 4.1 m broad and a nave, 10.5 m long and 7.0 m broad (interior measures, fig 107 A). The building material is granite. Both plan and measures are typical of the 12th century churches in Södermanland and afford no criteria for a more exact dating. In the present—later enlarged—church, these oldest building parts form the chancel and the vestry. It has not been possible to establish whether the 12th century church had no tower or a west tower in spite of the fact that some excavations have been carried out.

II. The town charter of 1317 resulted in rapid economic progress and a growth of the population. In a few years, the 12th century church became too small, and an enlargement was started (fig 107B). We know when this was done by a preserved purchase-deed from 1322 when the parish sold land in order to obtain means for the building of the church. The enlargement comprised the present three-aisled nave; the vaulting was not made, however, until the next building phase at the end of the 15th century. The new-built nave, of granite, had slightly pointed, profiled portals in the southwest and northwest. On the south and east sides there were narrow, pointed windows (fig 16) whereas the north wall had no window. The interior was probably covered by some kind of modern ceiling—if there were any remains of these old parts, they were destroyed by fire in the summer of 1873.

III. The next phase of the building history comprises the vaulting of the interior, the erection of the present tower and a porch in the southwest, later pulled down (fig 107C). The tower is made entirely of brick and shows obvious influence

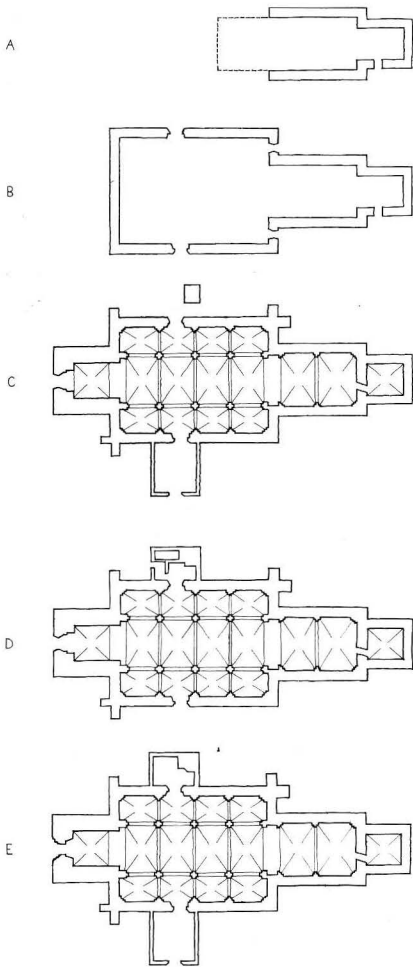

Fig 107. Kyrkans planutveckling 1 : 1000.
The plan development of the church, 1 : 1000.

from the tower of Strängnäs Cathedral, the lower parts of which were erected in 1424–44 (figs 1, 15). The chancel vault murals, which should have been executed in the 1460's, thus give the latest possible date for the vaulting. The vaults in the nave were probably made somewhat later than those in the chancel.

IV. At the time of the Reformation, the church had, by and large, the appearance it was to have up to the fire in 1873. At the beginning of the 17th century, a very high and magnificent spire was added to the tower (fig 28). It is said to have attained a height of 102 metres and, consequently, it was much exposed to thunder-storm lightnings. In 1628, a new window was opened in the north nave wall, and in the middle of that century several of the windows on the south side of the nave and chancel were enlarged. During the 17th century, there also existed a small, semi-subterranean crypt in the

angle between chancel and nave on the south side (fig 17). The latter was pulled down some time in the 18th century. By the north wall of the nave, on a level with the portal, a small addition was built, probably at the beginning of the 19th century. We do not know when the portal was walled up, it may have been done even before the addition was built. At a restoration in 1911–12, the addition was enlarged and made into a boiler-room; after the last restoration, made in 1966–67, most of that space was converted into a vestry (figs 21–22). The north portal was opened up again at the 1966–67 restoration (fig 14), and on the same occasion the present porch was built (figs 23–24). Large cracks in the walls and the vault caused the medieval porch to be pulled down in 1827. The exterior of the church is now largely the result of the restoration that was carried out after the fire in July 1873. The spire and the entire roof on the nave, chancel and vestry had been destroyed by the fire caused by lightning. One of the outstanding architects of the time—Johan Fredrik Åbom—was entrusted with making a restoration plan. After Åbom's drawings (fig 31), the present stepped gables of the tower and the crowning brick frieze on the church were made in 1875.

MURALS

In the east chancel bay there are medieval murals, which originally covered both the vault and the three wall surfaces. The paintings in the vault are comparatively well preserved whereas the wall paintings are, unfortunately, heavily damaged—the best preserved are to be found on the east wall. The murals, which were limewashed, we do not know when, were uncovered at the 1911–12 restoration and were preserved in a way careful for the time even though some free additions were made. The murals may be dated to about 1460 and were executed by the painter called Peter in the literature after the presumed signature on a vault column in Ösmo Church in Södermanland. Peter is considered to have been the teacher of Albertus Pictor—the most famous Swedish church painter in the Late Middle Ages—and on stylistic grounds it has been possible to attribute to him paintings in another four churches in central Sweden. Peter's paintings are distinctly influenced by the German and Netherland art of the time, and it has been assumed that he was an immigrant to Sweden. Copper engravings by Meister E S have been mentioned as direct patterns for Peter's church paintings.

In the vault are represented in the east: the Coronation of the Virgin (fig 36), in the north: the Tree of Jesse (fig 39), in the west: Samson's Fight with the Lion (fig 38), and in the south: a combination of the Ascension of Christ and the Pentecostal Miracle (fig 39). Iconographically, the latter is uncommon but the same linking of the two motifs occurs also in Ösmo Church.

On the east wall-panel there is a damaged painting of the Last Judgement (fig 42), and on the south wall the remains of two scenes, probably the Annunciation and the Birth of

Christ (fig 43). The north wall-panel now bears only traces of paint.

In the west bay of the chancel there is, in the north web of the vault, a damaged representation of the Resurrection (fig 44) which, judging by the style, must have been executed considerably later than the paintings of the east bay—from about 1600. With a fair degree of certainty, the painting can be attributed to the same artist who made the paintings in Glanshammar Church in Närke, signed 1589. In Glanshammar occur four different artists' signatures, of which the initials A I R have been presumed to refer to the master responsible. A I R is probably identical with the painter Anders Iordansson Ryttare, who in the 1580's and -90's worked for Duke Charles—later King Charles IX. The painting in Torshälla may be linked to an appeal sent by the parish to the Duke in 1594 asking for help with the restoration of the church.

FURNISHINGS

Pre-Reformation

No furnishings which belonged to the Romanesque church at Torshälla have been preserved up to our days; on the other hand, there are some late medieval objects. Three wooden sculptures representing St Catherine (?), St Gertrude and St George (figs 48–50) may all of them be dated to the end of the 15th century; a St Bridget sculpture (fig 47) is somewhat older or from the middle of the same century. The medieval triptych—a Swedish work from about 1475—is also preserved but is in the neighbouring church, Tumbo, to which it was sold in 1780.

A chasuble of red velvet (figs 76–78) was made, according to the accounts, about 1665 using the material of three different liturgical garments from the Late Middle Ages. The back has a cross-shaped trimming of a figural border, which had probably lined a cope. In the middle of the cross, over the border embroidery, has been placed an Annunciation scene, probably from the back of a cope. The latter embroidery stems from the end of the 15th century and is possibly Flemish, whereas the other embroideries are more East-European in character (Poland?) and were made somewhat later. The embroidery on the front consists of a figural border, probably from a third cope. In this case, the embroidery is from about 1500 and possibly Flemish.

Post-Reformation

The fixtures of the church are characterized by the 17th century as well as by the last restoration of 1966–67 when, i.a., the altar and the present pews were added (figs 25–26). The altar was moved up to the arch between the two vaults of the chancel whereas the altar-piece was left in its original place close to the east wall. The altar-piece (fig 45) was added at the 1912 restoration and was made by Axel Törneman. The surrounding frame in sober Art nouveau was drawn by the architect Ivar Tengbom. Törneman's altar-piece replaced an oil painting (fig 46) donated in 1774, now in the north aisle of the nave.

The pulpit (fig 51) was ordered by the parish in 1641 from Michael Rechner, carpenter at Strängnäs Cathedral. The pulpit, inspired by the Dutch furniture style, was completed and erected in the following year.

A gallery in the chancel was added in 1636 but was replaced in 1667 by the still preserved but considerably altered organ gallery in the west (fig 26). The gallery baluster (fig 54) was painted in 1675 according to a preserved inscription on a beam. As a copy for the naive Bible scenes the painter used woodcuts out of the church's copy of Gustavus Adolphus' Bible, printed in Stockholm in 1618. Strangely enough, the pictorial scenes, which were taken from the Revelation of St John, were combined with texts from the Psalter. After having been concealed for some time in the rebuilt gallery, the baluster paintings were found at the 1912 restoration. One of the fields (with a Birth of Christ scene) was repainted on that occasion to match the style of the others so as to give the baluster the sufficient length. The present organ was consecrated in 1980.

The communion vessels emanate chiefly from the end of the 18th century. A chalice (fig 59) and two flagons (figs 60, 62) were then remade. For one of the latter, according to the accounts, was used, i.a., silver from an older flagon, by all appearances originally a non-ecclesiastical drinking vessel. The relief decoration (fig 61) on the handle of the remade flagon was removed from the older flagon, dating this to the beginning of the 17th century. According to an inventory of 1750, a new flagon was purchased in 1630.

The most interesting Post-Reformation furnishings of the church are to be found among the textiles. First should be mentioned a very magnificent chalice veil of white silk with polychrome silk embroidery, which was chiefly made in China but completed in Sweden (figs 84–85). It was donated, according to an embroidered inscription of 1789, by Olof Strandberg, then rector of the parish, and his wife. Another, smaller but also very beautiful, chalice veil of white silk bears rich floral embroideries in polychrome silk and may be dated to the middle of the 18th century (fig 83). Among a collection of red velvet textiles, donated in 1733, there is the chasuble in fig 79 with, i.a., a crucifix in embroidered relief. To the same collection belonged an antependium (fig 72) and a collection bag, both still preserved. A bridal canopy of white satin with appliqué embroidery of red velvet (fig 88) may be dated to the first half of the 17th century. The embroidery, which consists of naked boys' figures in a rich and luxuriant acanthus ornamentation, is non-ecclesiastical in character and was originally intended for another use. An interesting textile object of a more recent date is the antependium of violet velvet (fig 73) which was purchased for the re-consecration of the church after the 1912 restoration. The antependium was made by Licium and is an example representative of Swedish textiles in the Art nouveau style.

Some sepulchral tablets (figs 89–92) from the 17th and early 18th century are to be found in the nave. Original in style is the exuberantly designed sepulchral tablet (fig 92) for the merchant Olof Svensson Norman, dead in 1702. In the floor

in the nave and chancel there are some ten tomb stones (figs 94–97) of varying age, from the early 17th to the early 19th century.

In the chancel there is a magnificent armchair (fig 100) of oak in the Renaissance style. It is of a high artistic quality and may be dated to about 1600. The back is crowned by two lions sculptured in the round and, for the rest, the ornamentation consists of finely carved acanthus leaves. Back and seat are covered with cross-stitch embroidery (fig 101) which, by all appearances, is original on the chair. How and when the chair came into the possession of Torshälla Church is not known.

The older church bells in the tower melted in the fire that raged in 1873. The inscriptions on the destroyed bells are known by records in the church archives. The great bell had been cast in 1603 by a Norwegian bell-founder, Edward by name, the small bell in 1672 by Johan Meijer in Stockholm. In 1874, the present bells were purchased from F M Bergholtz in Stockholm.

EKEBY CHURCH RUIN

During the Middle Ages, Torshälla had an annexe parish with a church at Ekeby, ca 5 km south of the town. The church is

last mentioned in a letter of 1302 but seems to have been abandoned when the town church was enlarged a couple of decades later. At the end of the 17th century, it is referred to as a ruin.

The now quite inconsiderable remains of the church were excavated in 1950–51. The walls proved to be preserved up to a height of 0.5–1.5 m. The church (fig 106) was very small and consisted of a rectangular nave (8×5 m) and a straight-ended chancel (3.5×3.25 m). The chancel was separated from the nave by a triumphal arch, in the centre of which stood a column and which thus opened towards the chancel in two very narrow passages. The north of these had been walled up at a later time.

Six adults and some twenty children had been buried in the church. Close to the triumphal arch lay a stone chest partly covered by a large tomb stone and containing the skeletons of three men, one placed above another. On the forehead of the topmost man had been put, at the interment, a coin, which turned out to be the oldest coin found in the church. The coin is dated to the middle of the 12th century or somewhat later. Like all the other skeletons in the church, this man had his hands crossed over his chest, the hands of the man in the middle were resting on his pelvis, and the man at the bottom had his arms stretched out along his sides.

Sveriges Kyrkor KONSTHISTORISKT INVENTARIUM

VOLYM 187

SÖDERMANLAND

Band V, häfte 2

Västerrekarne härad

